

Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi

MUZAFFER TAN
DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-posta: tanmuzaffer@yahoo.com

abstract

The Problem of Classification of Islamic Sects in the Context of Hanafite-Maturidite Heresiography. In recent times, a certain increase has been observed in the number of studies on the methodological approach in the field of History of Islamic Sects, and in this sense, the attention has particularly been focused on the heresiographical literature as the primary sources of the field. However, given the fact that these works were composed within different heresiographical traditions, some problems may arise in analyzing the method and contents of the works properly, and identifying the interaction among them. One of these heresiographical traditions that appeared in the Islamic culture is Hanefite-Maturidite heresiography. Although recently some studies have been done on this heresiography, except for a few, they basically consist of brief considerations, in a sense, introductory notes to the matter. In this context, this article aims to identify some of basic texts belonging to the tradition in question, to analyze their distinctive literary features and to give information of their contents.

key words: Hanafite-Maturidite Heresiography, Kitâb al-Maqâlât, al-Mâturîdî, al-Nasafî, Sects, Firaq.

Giriş

İlk dönem İslâm mezhep ve fırakları hakkında yapılmış çalışmalar, başlangıç noktası olarak temelde klasik fırak gelenekleri arasında Eşarî-Mutezilî eserleri esas almışlardır. Bunların dışında araştırmacıların çalışmalarında kaynak olarak kullanabilecekleri diğer fırak türü eserler son derece azdır. Erken dönemde ortaya çıkan fırakların görüşlerine doğrudan kendi kaynaklarından ulaşmak mümkün olmadığından, araştırmacılar fırakların savundukları görüşlere daha geç dönemde yazılmış fırak türü eserler kanalıyla ulaşmak

durumundadırlar. Söz konusu klasik geleneğin kapsamında yer alan eserler arasında Eş'arî (ö. 324/935),¹ Bağdâdî (ö. 429/1037),² İbn Hazm (ö. 456/1064),³ Şehristânî (ö. 548/1153)⁴ ve Neşvânü'l-Himyerî (ö. 573/1175)⁵ gibi yazarların meşhur çalışmaları yer aldığından, akademik referanslarda Eş'arî, kısmen de Mu'tezilî söylem hâkimdir. Bununla birlikte bu eserler, erken döneme ait muhtelif tartışma konularını içerseler de, Müslüman âlimlerin fırkalara dair üretmiş oldukları bilgilerin tamamını zikretmezler.⁶

Bu bağlamda gerek içerik, gerek üslup ve gerekse tasnif bakımından söz konusu fırak gelenekleri dışında Hanefî-Mâturîdî fırak geleneği olarak isimlendirilebilecek müstakil özgün bir geleneğinin varlığından bahsetmek gerekmektedir. Bugüne kadar tam anlamıyla gün ışığına çıkarılmadığından dolayı söz konusu gelenek ilim mahfillerinde gerekli ilgiyi göremeyerek, çok az bilgi sahibi olunan bir gelenek olarak kalmıştır. Bu açıdan fırak gelenekleri içerisinde hak ettiği yeri alabilmesi için bu geleneğin önde gelen bazı eserlerinin tahlil edilerek ortaya konması önem arz etmektedir.⁷

Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğine zemin teşkil edecek ilk Mürciî-Hanefî eserlerin ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, III/IX. asırda gerek Hanefî, gerekse diğer çevrelerde reddiye tarzında birtakım eserlerin kaleme alındığı bilinen bir husustur. Bu anlamda Hanefî Muhammed b. el-Yemân es-Semerkindî (ö. 268/881)'nin Kerrâmiyye'ye karşı yazdığı *er-Red 'alâ'l-Kerrâmiyye*⁸ ve Muhammed b. Ahmed b. Hafs el-Kebîr (ö. 270/883)'in *er-Red 'alâ'l-Lafziyye ve Kitâbu'l-Ehvâ ve'l-*

-
- 1 el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1995.
 - 2 el-Bağdâdî, Abdulkâhîr Tâhîr b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Osman Huşt, Kahire 1988.
 - 3 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhîrî, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyra, Beyrut trz.
 - 4 eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut 1992.
 - 5 Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd, *Hûru'l-Tyn*, nşr. Kemal Mustafa, Kahire 1948.
 - 6 Krş. Lewinstein, Keith, "Notes on Eastern Hanefite Heresiography", *JOAS*, 114, 4 (1994), s. 583.
 - 7 Son dönemlerde Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğine dair birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmalar, temelde meseleyi kapsamlı bir şekilde ele almaktan çok, giriş mahiyetinde kısa çalışmalardır. Dolayısıyla bu konuda daha spesifik bilimsel çalışmalara ihtiyaç olduğu aşîkârdır. Mesela bkz. Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârij in Two Fırak*, Princeton 1989; "Notes on Eastern Hanefite Heresiography", *JOAS*, 114, 4 (1994), s. 583-593; Fığlalı, Ethem Ruhi, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale: Tezkiretü'l-Mezahib", *AÜİİED*, Sayı: 2 (1975), s. 99-102.
 - 8 en-Neseffî, Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed, *Tebziratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Claude Selame, Şam 1992, I/164.

*İhtilâf*⁹ adlı eseri bu fırak geleneğinin ilk örnekleri arasında zikredilebilir.¹⁰ Ayrıca, ilerde değinileceği üzere, Hanefî fırak geleneği içerisinde yer alıp günümüze ulaşan en eski eser konumundaki Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Neseffî'nin (ö. 318/930) *Kitâbu'r-Redd 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'* adlı eserinin içerik ve şekil açısından son derece sistematik bir yapı arz etmesi, bu gelenek içerisinde Neseffî'den daha önce yazılmış, muhtemelen III/IX. asrın ortalarına kadar geriye götürülebilecek benzer çalışmaların var olabileceğini göstermektedir. Nitekim Lewinstein'in de belirttiği gibi, bizzat Neseffî, fırakların isimlerini, belki de fırak taslağının tamamını¹¹, başkalarından aldığını belirterek bu hususu teyit etmektedir.¹² Ayrıca, Neseffî'deki reddiye kısımlarının yapısı, bu eserin, elimizde bulunanların en eskisi olsa bile, benzerleri arasında ilk olmadığını göstermektedir. Bu kısımlarda yazar sürekli olarak "Cemaat şöyle dedi (kâleti'l-cemâ'a)" ifadesiyle başlayıp akabinde genel olarak "Ebû'l-Muti şöyle dedi (kâle Ebû Mutî)" ibaresiyle devam eder. Dolayısıyla Neseffî'nin "Cemaatinkiler" ile "kendî" görüşleri arasında bir ayırma gitmesi kendisinden daha eski bir fırak geleneğinin varlığına dair bir işaret olarak kabul edilebilir.¹³ Tüm bu etkileşimleri daha net görebilmek için, Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğinin günümüze ulaşmış eserlerini yakından incelemek ve aralarındaki benzerlik ve farklılıklara kronolojik olarak tahlil etmek gerekmektedir.

1. Kitâbu'r-Redd 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'

Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Neseffî'nin¹⁴ telif ettiği *Kitâbu'r-Redd 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'* adlı eser, Mürciî-Hanefî gelenek içerisinde günümüze

9 Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer A'lâmu'n-Nubelâ*, thk. Şuayb Arnaûd-Salih es-Semr, Beyrut 1983, XII/617-618.

10 Her ne kadar Osmanlı âlimlerinden İmam Birgili (981/1573), Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğini Ebû Hanîfe'ye dayandırmaya çalışmışsa da (Bkz. İlhan, Avni, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (*Tühfetü'l-Müsterşidîn fi Beyani Fıraki'l-Mezâhibi'l-Müslimîn*), *DE-ÜİF*, VI (1984), s. 184, 200) bunun gerçek olma ihtimali son derece azdır. Muhtemelen Birgili'nin yapmak istediği, tarihi bir gerçeği tespitten ziyade, Aydınlı'nın da belirttiği üzere (Aydınli, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Çorum 2008, s. 124-25) tarihin geriye doğru işletilerek söz konusu fırak geleneği için Ebû Hanîfe'yi başlangıç noktası olarak alma arzusu olmalıdır.

11 Lewinstein, s. 591.

12 "*Beleğânâ 'an tesmiyyetihim ennehum sittetu asnâf*", Neseffî, s. 60. Ayrıca Neseffî, eserinde kullandığı malzemenin bir kısmı için istifade ettiği şahısların isimlerini verir, s. 118.

13 Bkz. Lewinstein, s. 591.

14 Ebu Mutî'nin hayatı hakkında, kaynaklarda son derece az bilgi yer almaktadır. Kaynaklarda Hanefî bir fakih, muhaddis ve hâfız olarak nitelenen Neseffî'ye ayrıca *el-Lu'lu'îyyât ve Kitâbu's-Şu'â' fi'l-Fıkh* adlı eserler de nispet edilir. (İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul 1955, II/470; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrut 1993, III/907). Zehebi, onun Ebû İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), Davud ez-Zahirî (ö. 270/883), Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Muhammed b. Eyyub b. ed Durays (ö. 294/

ulaşabilmiş önemli ve muhtemelen en eski çalışmalardan birisidir. Bu eser kaynaklarda yeterince zikredilmemiş olmakla birlikte,¹⁵ batılı önde gelen bazı araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Mesela Massignon, eserin önemine dikkat çekmekle birlikte, öncelikle Mekhûl en-Neseffî'nin sûfi ve Kerrâmi bağlantıları üzerinde durmuş ve Fırak ilmi açısından taşıdığı önemi çok fazla tartışma gereği duymamıştır. Yine önde gelen Batılı araştırmacılardan Joseph van Ess bu eseri daha çok Kerramiyye ile ilişkilendirerek müstakil bir fırak geleneği bağlamında herhangi bir hususa dikkat çekmemiştir.¹⁶

Eserin metni, Marie Bernand tarafından 1980 yılında neşredilmiştir.¹⁷ Öncelikle eserde Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'ye yapılan birçok atıftan yazarın açık Hanefî kimliği ortaya çıkmakta olup¹⁸ bu durum, onun Mürcî-Hanefî bir iman tarifine sıkça atıfta bulunmasıyla da doğrulanır.¹⁹ Ayrıca Neseffî'nin *taklide* karşı *nazarı* destekleyen ifadeleri,²⁰ Mâturîdî (ö. 333/944)'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'in baş tarafında söyledikleriyle,²¹ gerek dil gerekse içerik açısından son derece benzeşmektedir. Daha da ötesi yazarın Mutezilî karşıtı, fakat Eşarî olmayan kelamî duruşunun sonraki Mâturîdî eserlerle örtüşmesi²² eserin Mürcî-Hanefî fırak geleneğine aidiyetini destekleyen hususlar arasında yer alır. Ayrıca yazarın yetmiş iki fırkayı *cemaatten* ayrılmış sapkın ve bidat sahibi fırkalar şeklinde niteleyerek, cehennem ateşine gireceklerini belirtmesine rağmen, *tevhit* inançlarından dolayı, Allah'ın dilemesiyle cehennemden çıkabileceklerini ifade etmesi²³ onun söz konusu mezhebi duruşunu izah eder mahiyettedir.²⁴

Yazar eserin başında Ahmed b. Osman el-Makdisî'den rivayetle insanların *Sünnet* hakkında düştükleri ihtilaflardan ve her fırkanın *Sünnet*'e daha

906), Mutayyan (ö. 297/909) gibi âlimlerden rivayette bulunduğu bahseder, *Siyeru Âlâmi'n-Nubelâ*, XV/33.

15 Esere Pezdevî ve Kannevcî gibi Mâturîdî âlimler tarafından işaret edilmiş olup başka kaynaklarda esere dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır (Bkz. Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, çev. Şerafettin Gölcük, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, İstanbul 1988, s. 347; al-Kannevcî, *Abdu'l-Vehhâb, Bahru'l-Mezâhib*, Berlin, Spr. 706, Ahlwardt 1851, vr. 193a).

16 Bkz. Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, s. 158-59.

17 M. Bernand, "Le Kitâb al-Radd alâ l-Bida", *Annales islamologiques* 16 (1980) s. 8-126.

18 Bkz. Neseffî, s. 76, 81, 121.

19 "İman sözdür, ameller ise onun uygulamalarıdır (*şerâ'uh*)", s. 62, 69, 70.

20 Bkz. Neseffî, s. 54-55.

21 Maturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, Beyrut 1960, s. 3-4.

22 Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, s. 159.

23 Bkz. Neseffî, s. 59.

24 Büyük günah işleyen durumuna dair Mürcî yaklaşım hakkında geniş bilgi için bkz. Kutlu, Sönmez, *Türkelerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 104-122; Pessagno, Meric J., "The Murjî'a, İmân and Abû 'Ubayd", *Journal of the American Oriental Society*, 95.3 (1975), s. 382-384.

yakın olduğu yönündeki iddialarından bahseder. Bu durum, muhtemelen eserin kaleme alınmasındaki ana nedeni oluşturmaktadır. Şöyle ki Sünnetin mahiyeti ve kimin *Ehl-i Sünnet* olduğu meselesi üzerinde *nazar* etmeye karşı olanlara itiraz eden Neseî, bidatlerden sakınabilmek için sünnetin bilinmesinin gerekliliğini bilhassa vurgular.²⁵ Akabinde yazar, dinin savunulup korunabilmesi için bidatlerin bilinip ortaya konmasının gerekliliğinden bahseder. Burada üzerinde durulan bir diğer husus da bidat sahiplerinden uzak durulması, onlarla oturup kalkılmaması meselesidir.²⁶ Böylece yazar, eserini yazış amacını temellendirmiş olmaktadır.

Eserin dikkat çeken özelliklerinden birisi de 73 fırka hadisinin eserin şematik inşa sürecinde belirleyici rol oynayan faktörler arasında yer almasıdır.²⁷ Neseî eserini, Eşarî-Mutezilî fırak geleneklerinde olduğu gibi, yetmiş üç fırka hadisine göre tasnif etmekle birlikte, yetmiş üç sayısına ulaşmada onlardan farklı bir yöntem izlediği görülür. Öncelikle “Ehva Sahiplerinin Asılları'nın İsimleri (*Tesmiyyetu Usûli'l-Ehvâ'*)” başlığını taşıyan bölümde zikredilen yetmiş üç fırkanın yetmiş iki sapık fırkası altı ana gruba (*asl*) ayrılır. Bu altı ana fırka sırasıyla Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie'dir.²⁸ Bu fırkaların her biri de kendi içinde on iki alt gruba taksim edilir ki, böylece yetmiş iki sapık fırka sayısına ulaşılmış olur. Burada dikkat çekilmesi gereken husus bu tasnif biçiminin $(6 \times 12) + 1 = 73$ daha sonraki Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğinde titizlikte korunmuş olduğudur. Dolayısıyla Neseî'ni bu eseri, Hanefî-Mâturîdî fırak geleneğinin yapısal formunu belirleyen en erken ve en önemli eserler arasında kabul edilebilir.

Söz konusu bu altı ana grup ve alt fırkaların dışındaki yetmiş üçüncü fırkaya, yani kurtuluşa eren fırkaya (*el-fırkatu'n-nâciye*) gelince, Neseî bu fırkanın *Ehlu'l-Cemâ'ati'l-Murci'ün* olduğunu belirterek, aynı zamanda kendi mezhebi kimliğini ortaya koyar. Burada yazar bir taraftan sapkın altı ana fırka arasında Mürcie'yi sayarken,²⁹ diğer taraftan *Ehlu'l-Cemâ'ati'l-Murci'ün*'u kurtuluşa eren fırka olarak görmesi, onun iki farklı kesimden bahsettiği şekline anlaşılabilir. Nitekim Mürcie olarak isimlendirilen kesimin çok da homojen olmadığı göz önüne alındığında, burada yazarın Mürcie'den *Mezmûm Mürcie*'yeyi kastetmiş olma olasılığı son derece yüksektir.³⁰ Ayrıca Neseî'nin, akabinde *Ehl-i Cemâ'at* olarak atıfta bulunduğu bu grubun akla

25 Bkz. Neseî, s. 54-55.

26 Bkz. Neseî, s. 57-59.

27 Bkz. Neseî, s. 60.

28 Bkz. Neseî, s. 60.

29 Bkz. Neseî, s. 67.

30 Mürcie kavramının tespiti, içeriği ve kavramın gelişim süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 28-39.

ve reye çok fazla önem verdiklerinden sitayişle bahsetmesi onun Ehl-i Cemaat adını verdiği Mürcie ile Ehl-i Rey'i kastettiği anlaşılmaktadır.³¹

Neseff'nin eserinde görüşlerine yer vererek eleştirdiği ilk fırka *Harûriyye*, yani Haricilik'tir. Burada izlenen yöntem, öncelikle ele alınan ana fırkanın temel görüşlerini özet hâlinde zikredilmesinin akabinde, cevap mahiyetinde bir reddiye bölümüne yer verilmesidir. Aslında bu yaklaşım biçimi yazarın eserin tamamında izlediği bir yoldur. Harûriyye'nin iddialarında yazarın öne çıkardığı temel husus, Hâricî zihniyetin en mümeyyiz vasfı olan iman-amel bütünlüğü meselesidir. Burada verilen bilgiler Harûriyye fırkasını bidat ehlinden yapan temel referans çerçevesi olup ona yapılacak tüm itirazlar bu çerçeveden yürütülür: Onlara göre “İman, söz ve amelden ibarettir”; Ali, amellerinde kusurlu davranmış ve İman kusur (*taksîr*) kabul etmeyeceğinden dolayı Ali küfre girmiştir. Bu nedenle Harûriyye, Ali'yi tekfir ederek ondan teberrî etmiştir.

Yazar, Hâricî yaklaşımı ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, “Cemaat şöyle demiştir” ibaresiyle başlayarak kendi görüşünü dile getirir. Burada, “imanın Allah'ı ikrar etme, amellerin ise imanın uygulamaları (şerâi') olduğu” belirtilerek³² iman ve amel birbirinden ayrılır. Dolayısıyla ümmetten kimsenin Ali'nin Allah'a olan inancının tartışmayı sadece onun amellerinde hatalı olup olmadığı konusunu tartışmaları belirtilerek Hâricî görüşün yanlışlığı ortaya konur.

Bu bölümün sonunda İbn-i Abbas'tan rivayet ettiği bir hadisle yazar, adeta bütün fırkalar karşısında kendi mezhebî duruşunu beyan eder: “Bilmediğin şeyi geriye bırak (ircâ'), fakat Mürcî olma; Ehl-i Beyt'i sev, fakat Şîî olma; de ki Allah adaletli olmayı, iyi şeyler yapmayı ve yakınlarla yardımda bulunmayı emreder, fakat Kaderî olma; iyiliği emredip kötülükten sakındır, fakat Harûrî olma”.³³ Böylece yazar, muhtemelen mezmûm mürcie anlamında ne Mürcî, ne Şîî, ne Mutezilî, ne de Hâricî olduğunu ima etmektedir.

Râfızayla ilgili olarak yazarın zikrettiği hususların başında Râfıza kavramına dair söyledikleri gelmektedir. Ona göre bu grup, Ali'yi aşırı severek, *âsâr* ve sünneti terk (*rafz*) etmelerinden dolayı *Râfıza* olarak isimlendirilmiştir³⁴ ki bu, Râfıza tabirinin kökenine dair tartışmalar noktasında ilginç bir yaklaşım olup bu hususta diğer kaynaklarda söylenenlerden farklı bir içerik taşır. *Ravâfıza*'nın temel iddiasına gelince,

31 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Kutlu, Sönmez, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, Haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2003 içinde, s. 120 vd.

32 “*el-İmân ikrârün bi'llâh ve'l-amel bi-şerâ'ih*” Bu ifade önce cemaatin görüşü olara zikredildikten sonra bunun aynı zamanda Hz. Peygamberden rivayet edilen bir hadis olduğu belirtilir, s. 62.

33 Bkz. Neseff, s. 63.

34 Bkz. Neseff, s. 63.

yazar bunu onların Hz. Ali'yi sevmeye aşırı gitmeleri ve onu Hz. Peygamber, Muhacirîn ve Ensar'ın üzerinde bir konuma yerleştirmeleri şeklinde formüle eder.³⁵ Burada önemli olan Râfıza'nın, yani Şia'nın temel görüşlerinin ele alınmasından öte, yazarın kendi mezhebî duruşuna karşıt bir çerçeve, bir "muhalif" oluşturarak, bu görüşlerin reddedilmesi için gerekli teorik zeminin oluşturulmak istenmesidir.

Râfıza'dan sonra Kaderiyye fırkasının temel görüşünden bahsedilir. Yazara göre bu fırkanın temel görüşü, Allah'ın dilemesini (*meşiet*), yaratmasını (*tahlîk*), kaza ve kaderini inkâr etmeleridir. Onlara göre *hayır* Allah'tan, *şerr* ise inananların kendisinden veya Şeytan'dan gelmektedir.³⁶ Bir diğer fırka olan Cebriyye'nin temel iddiasına gelince, yazara göre bu fırka, birtakım çirkin şeyleri Allah'a nispet ederek insanların günah işlemediklerini öne sürmüştür. Bu noktada insanın, fiilden önce veya sonra olsun, yapabilme gücünü (*istitâ'a*) her halükarda reddederek onu sadece Allah'a ait kılmıştır. Yazar, bu görüşü reddederek Cemaat'in görüşünü zikreder. Buna göre fiiller kullara ait olup, kaza, kader ve yaratma Allah'a aittir.³⁷

Beşinci olarak ele alınan Cehmiyye fırkasının öne çıkarılan görüşü, Allah'ın her türlü benzetmenin dışında tutularak, onu her türlü nitelemenin, adlandırmanın, mananın ve ispatın ötesinde görülmesidir. Onlara göre Allah'a şey demek doğru değildir. Yazar'ın bu ifadelerden sonra Cemaat'e nispet ederek zikrettiği sahih yaklaşım ise, Allah'ın şey olmakla birlikte, diğer şeyler gibi olmadığı şeklindedir. O, şeylerin (eşyâ) yaratıcısı olup bütün sıfat ve fiilleriyle ezeldir.³⁸

Altıncı ve son fırka olan Mürcie'ye gelince, bu fırkanın en bariz görüşü, onun amel olmaksızın sadece imana dayanarak, imanın var olması halinde kötü amelin (*seyyie*) imana zarar vermeyeceğini öne sürmesidir. Yazar, bu görüşü birtakım ayet ve hadisleri zikrederek reddeder.³⁹

Bu altı ana fırkanın görüşlerinin herhangi bir şahsa nispet edilmeksizin anonim olarak verilmesi dikkat çekici bir husustur. Yazar şahıslardan çok, soyut fikirleri zikrederek bu fikirlerin reddedilmesi ile uğraşmaktadır. Dolayısıyla onun için bunların kime ait olduklarının pek önem arz etmediği an-

35 Bkz. Neseffî, s. 63. Yazar burada Ravâfıza'nın Harûriyye gibi "imanın amelin dışında bir söz olduğunu" söylediğini belirtir ki bu ifadesi daha önce Harûriyye'nin iman tanımına dair söyledikleriyle çelişmektedir (s. 62). Ayrıca bu cümlenin hemen akabinde gelen "Ali'nin masum olduğu, dolayısıyla ona hiçbir günah nispet edilemeyeceğini iddia ettikleri" ifadesi de bir önceki cümlesine uygun düşmemektedir. Dolayısıyla bu cümlede bir ibare düşmesi veya yazımdan kaynaklanan bir hata olmalıdır.

36 Bkz. Neseffî, s. 64.

37 Bkz. Neseffî, s. 65.

38 Bkz. Neseffî, s. 66-67.

39 Bkz. Neseffî, s. 67-68.

laşılmaktadır. Çünkü her bir fırkaya nispet edilen bu görüşler, okuyucunun/ mezheptaşlarının gerçek anlamda bilgilenmesi amacıyla çok, mümkün olduğunca yalın bir formda ve reddiyeci bir yaklaşımla ele alınır. Nitekim yazarın bu fırkaları birtakım rivayetlerle Hz. Peygamberin ağzından lanetlemesi onun gerçek amacını izah eder mahiyettedir. Mesela, bu fırkalar eserin bir yerinde *Harûriyye* ve *Kaderiyye*;⁴⁰ bir başka yerinde *Kaderiyye*, *Harûriyye* ve *Râfıza*⁴¹ ve son olarak da *Mürchie-Kaderiyye* şeklinde⁴² lanetlenirler.

Eserde dikkat çeken bir diğer özelliği de fırka isimlerinin standart fırak geleneğinden farklı bir formda verilmesidir. Yazar, yaygın olarak bilinen formlarını dikkate almaksızın hemen her fırkanın sonuna “-iyye” nispet ekini getirerek fırkaların isimlerini farklı bir formda takdim eder. Mesela daha çok *Ezârîka* olarak bilinen Hâricî fırkası *Ezârîkiyye* şeklinde isimlendirilirken, bir diğer Hâricî fırkası *Muhakkime* keza *Muhakkimiyye* şeklinde verilir. Bu durum diğer fırkalar için de geçerlidir.

Altı ana fırkanın temel görüşlerinden sonra her bir ana fırkanın alt gruplarından ayrıntılı bir şekilde bahsedilir. Burada karşımıza çıkan durum, eserde fırkalara nispet edilen görüşlerin Eşarî-Mutezilî fırak eserlerinden son derece farklı olmasıdır. Öyle ki daha önce fikirleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz çok sayıdaki fırkaya burada çok daha farklı görüşler nispet edilmektedir. Bu durumun ilerde görüleceği üzere aslında tüm Hanefî-Mâturîdî fırak eserleri için söz konusu olduğu söylenebilir.

Bu bölümde ilk olarak Harûriyye'nin on iki alt kolu ele alınır. Yazarın burada izlediği yöntem önce her fırkanın görüşlerinin dile getirdikten sonra *Cemaat*'in bu iddialara verdiği cevapları vermekten ibarettir. Aslında bu yöntem, daha önce zikredilen altı ana fırka dâhil, eserin tamamı boyunca izlenmiştir. Yazarın böyle bir yaklaşımı benimsemiş olması, daha önce belirtildiği üzere, muhtemelen fırkaların görüşlerini zikretmekten çok, onların söz konusu fikirlerinin reddine yönelik uygun bir çerçeve oluşturmak çabısından kaynaklanmaktadır.

Fırkaların isimlendirilmesinde yazarın iki farklı yaklaşım içinde olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, Kûziyye, Kenziyye, Muhakkimiyye ve Muteziliyye gibi fırka isimlerinde olduğu gibi fırkaların savundukları fikrin

40 Ümmetinden iki sınıf vardır ki, onların şefaetimden bir nasipleri olmayacaktır. Bunlar Harûriyye ve Kaderiyye'dir. s. 63.

41 Kaderiyye'nin sözleri küfür, Harûriyye'ninkiler helak edici, Rafıza'ninkiler ise dalâlettir.”, s. 3. Bir diğer yerde ise şu rivayet geçer: “Ahir zamanda Ehl-i Beytimi sevmede aşın gidecek bir topluluk çıkacaktır. Onlardan uzak durun; onlar Ravâfıza'dır...” s. 64.

42 “Ümmetinden iki sınıf vardır ki onlara şefaetim ulaşmayacaktır. Bunlar Mürchie ve Kaderiyye'dir.” s. 68.

aslını teşkil edebilecek belli bir kavram, ibare ya da temel görüşe göre isimlendirilmeleridir. İsimlendirmede izlenen diğer bir yol fırkanın lideri konumundaki kişiye nispet edilmesidir. Ezrakiyye, İbâdiyye, Hâzîmiyye, Halfiyye, Şemrâhiyye, Ahnesiyye ve Meymûniyye bu hususa örnek teşkil eden fırkalardandır. Ayrıca Harûriyye üst başlığı altında zikredilen bu alt fırkaların birbiriyle fiilen bağlantılı olduklarına dair somut bir kanıt da yoktur. Hiç bir grup bir diğerinin görüşlerine, iddialarına karşı herhangi bir reaksiyon göstermez ve bu fırkaların hangi zaman dilimlerinde ortaya çıktıklarına dair herhangi bir ipucu da verilmez. Dolayısıyla fırkalar tarihsel, kültürel ve sosyal bağlamlarından tamamen tecrit edilerek verilmişlerdir.

Öte yandan hiçbir fırkanın ismine dair herhangi bir izahat ya da şahısla ilişkilendirilmeleri söz konusu edilmez. Bununla birlikte fırkaların bağlamında tamamen kopararak verilmesi, ya da şahıslardan doğrudan bahsedilmemesi, yazarın onlar hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmamasından çok, muhtemelen bu bağlamların ve isimlerin zikredilmesinin eserin yazılış amacı için fazla bir önem arz etmemesinden kaynaklanmaktadır.

Altı ana gruba ait alt fırkaların her biri hemen hemen aynı şekilde ele alınır: Bir ya da iki temel görüş çok kısa bir biçimde verildikten sonra çoğunlukla Kuran'dan birkaç ayet ve hadisten oluşan reddiye faslı takip eder. Bu yaklaşım Mürcîî-Hanefî fırak geleneğinin bariz niteliklerinden birisidir. Lewinstein'in de belirttiği gibi aklî/mantıkî deliller yerine büyük oranda nakli delillere dayanmanın Eşarî fırak geleneğinden çok Mürcîî-Hanefî geleneğe ait bir durum olduğunu söylemek⁴³ yanlış olmaz.⁴⁴

43 Lewinstein, *Studies*, s. 166.

44 İlk olarak Haruriyye'nin on bir alt kolu sırasıyla ele alınır. Bunlar Ezrakiyye, İbadiyye, Tağlebiyye (muhtemelen Sa'lebiyye), Hâzîmiyye, Halfiyye, Kûziyye, Kesriyye, Şemrâhiyye, Ahnesiyye, Muhakkimiyye, Muteziliyye ve Meymûniyye'dir. İkinci olarak Ravâfıza'nın alt fırkaları ele alınmaktadır. Bu fırkalar sırasıyla Gulviyye, Emriyye, Şiyye, İshâkiyye, Nâvusiyye, İmâmiyye, Zeydiyye, Abbasiyye, Mutenâsiyye, Reciiyye, Lâiniyye ve Müterabbîsa'dır (Bkz, s. 78-87). Her ne kadar eserin baş tarafında Râfıza'nın alt kollarının isimleri zikredilirken ilk sırada Gulviyye geçmekteyse de (s. 61) dah sonraki sayfalarda alt fırkaların görüşleri verilirken, Gulviyye yerine *Aleviyye* ifadesine yer verilmişse de, bunun bir istinsah hatasından kaynaklandığı ve nâşirin de bu hatayı tashih etmeksizin olduğu gibi verdiği anlaşılmaktadır, s. 78).

Üçüncü olarak, Kaderiyye'nin alt fırkaları ele alınır. Bunlar Ahmediyye, Seneviyye, Mutezile, Keysâniyye, Şeytâniyye, Şerfîkiyye, Vehmiyye, Zevendiyye (muhtemelen Ravendiyye), Müteberrie, Nâkise, Kâstîyye ve Nazzâmiyye'dir (s. 87-96). Burada dikkat çekici hususlardan birisi Keysâniyye fırkasının Kaderiyye içerisinde bir fırka olarak mütalaa edilmesidir.

Dördüncü olarak Cebriyye fırkasının alt fırkaları zikredilir. Bu fırkalar Muztarriyye, Enfâliyye, Maiyye, Mefrûğîyye, Neccâriyye, Mennâniyye, Kesbiyye, Sâbîkiyye, Hubbiyye, Havfiyye, Bekriyye ve Hasbiyye'dir, s. 96-104.

Beşinci olarak Cehmiyye fırkasının alt kollarından bahsediliyor. Bunlar, Muattıla, Merîsiyye, Mültezikiyye, Vâridiyye, Ziyade (muhtemelen Zenâdîka), Harkîyye, Mahlûkiyye, Fâniyye, Gayriyye, Vâkûfiyye, Kabriyye ve Lafziyye'dir, s. 104-114.

2. Risâle Fî Beyâni Gurûhi Ehli'd-Dalâle ve Makâlâtihim

Kaynaklarda Mâturîdî'ye *Kitâbu'l-Makâlât* adında bir fırak eseri nispet edilmekteyse de,⁴⁵ onun böyle bir eser yazıp yazmadığı yeterince açık değildir. Bilindiği kadarıyla böyle bir esere en erken atıf, Mâturîdî kelamcı Pezdevî (493/1099) tarafından yapılmıştır.⁴⁶ Bununla birlikte, bu eserin Pezdevî tarafından bizzat görüldüğü hususunun şüpheli olduğu söylenebilir.⁴⁷ Şöyle ki Pezdevî İslam fırkalarına yazılan eserlerden bahsederken, Mâturîdî'nin bu hususta bir eser yazdığını belirtir; ancak Mâturîdî ve Eşarî fırak geleneklerinin farklılıklarını göstermek amacıyla karşılaştırma yaparken, Mâturîdî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'ı yerine Ebû'l-Mûti' Mekhûl en-Neseffî'nin *Kitabu'r-Redd alâ'l-Bida'* eserine başvurması,⁴⁸ onun Mâturîdî'nin eserini gördüğünü şüpheli kılmaktadır. Bununla birlikte bir diğer Mâturîdî kelamcı Ebû'l-Mu'în en-Neseffî (ö. 508/1115)'nin Maturidî'nin eserleri arasında *Kitâbu'l-Makâlât*'ı zikrederek⁴⁹ ondan üç yerde alıntı yapması⁵⁰ Mâturîdî'nin böyle bir eseri olduğunu göstermektedir. Ne var ki kaynaklarda esere dair fazla bilgi olmayışı ve kendisinden son derece az iktibas yapılması, onun dar bir çevrede bilindiği şekline yorumlanabilir.

Zayıf olmakla birlikte diğer bir ihtimal de Lewinstein'e ait olup daha sonraki Mâturîdî âlimlerin, imamları Mâturîdî'ye böyle bir eser nispet etme çabasına girmiş olabilecekleridir. Lewinstein'e göre Maturidî'nin, çağdaşı, *Kitâbu'l-Makâlât*'i-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn yazarı ve daha çok tanınan Eşarî (ö. 324/936)'nin gerisinde kalmaması yönündeki endişeler onları buna sevk etmiş olabilir.⁵¹ Bununla birlikte yukarıda bahsedildiği üzere Neseffî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'tan yaptığı iktibaslar dikkate alındığında, bu ihtimalin geçersiz olduğu rahatlıkla söylenebilir. Aksi takdirde Neseffî'nin Mâturîdî'den yaptığı alıntuların hiçbir anlamı kalmamaktadır.

Yukarıda ifade edilenler bağlamında, Kahire Üniversitesi Yazmalar Bölümünde 19495 numarada kayıtlı olan on varaklık kısa bir risaleden bahset-

Altıncı ve son olarak Mürcie fırkasının alt kollan zikredilir. Bunlar Târikiyye, Sâyiyye, Râciyye, Şâkiyye, Beyhesiyye, Ameliyye, Menkûsiyye, Müstesniyye, Müşebbihiyye, Haşviyye, Eseriyye ve Bidîyye'dir, s. 114-122.

45 Hacı Halife Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1941, s. 1782; İbn Ebî'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-Mudie fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarabad 1332, II/130; Ebû Uzbe, *er-Ravdatu'l-Behiyye fî mâ beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mâturîdîyye*, Haydarabad 1924, s.4.

46 Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, çev. Şerafettin Gölcük, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, İstanbul 1988, s. 347.

47 Krş. Lewinstein, "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", s. 585.

48 Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, s. 347.

49 Ebû'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Neseffî, *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara 1993-2003, I/210, 472.

50 Ebû'l-Mu'în en-Neseffî, *Tabsira*, I/211, 532, II/443.

51 Krş. Lewinstein, "Notes...", s. 585.

mek gerekir. Risalenin hemen başında doğrudan Mâturîdî'ye atıfta bulunulması⁵² ve fırkların tasnifi açısından Neseffî'ye son derece benzemesi, onun Mâturîdî'ye nispet edilen *Kitâbu'l-Makâlât* olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bununla birlikte, daha yakından incelendiğinde, böyle bir ihtimalin söz konusu edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere Ebû'l-Mu'în Meymûn en-Neseffî'nin, Mâturîdî'nin *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eserinden gerek imamete ilgili,⁵³ gerekse Allah'ın ne olduğu (*mâiyetullâh*) meselesinde yaptığı alıntılar⁵⁴ bu risalede kesinlikle mevzu bahis edilmemektedir. Ayrıca Pezdevî'de geçen rivayetlerden *Kitâbu'l-Makâlât*'ın daha hacimli bir eser olduğu izlenimi uyanmaktadır. Kaldı ki elimizdeki bu eser toplam 10 varaklık bir risâle olup *Kitâbu'l-Makâlât* ismini de taşımamakta olup eserin fırkalar ile ilgili bölümü “*Fî Beyâni Gurûhi Ehli'd-Dalâle ve Makâlâtihim*” başlığını taşımaktadır.⁵⁵ Bu açıdan bu eserin Mâturîdî'ye nispet edilen *Kitâbu'l-Makâlât* adlı eseri olmadığı anlaşılmaktadır.

Kısaca BG olarak isimlendireceğimiz bu eserin Mâturîdî'ye nispet edilmesi ve Ebû Hanîfe'den övgüyle bahsedilerek, diğer mezhep imamları Şafîî, Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'in üzerine çıkarılması⁵⁶ eserin Hanefî-Mâturîdî bir çevreye ait olduğu hususunda şüpheye mahal bırakmaz. Bilhassa Ebû Hanefî'nin diğer mezhep imamları karşısındaki faziletine yapılan vurgu, yazarın Hanefî kimliğini açık bir şekilde ortaya koyar. Ona göre Numan b. Sabit dinin *siracıdır*. Şafîî, Mâlik ve İbn Hanbel de böyle olmakla birlikte, son üçünün mertebesi Numan b. Sabit'ten daha aşağıdadır. Bu hususu delillendirmek için yazar Hz. Peygamberden rivayet edildiği öne sürülen bir hadise başvurur.⁵⁷

Diğer yandan risalenin başlığında dikkati çeken *gürûh* ifadesi Farsça bir kelime olup, en azından, yazarın Arap olmadığını göstermesi açısından önemlidir.⁵⁸ Ayrıca risalenin istinsah tarihinin 1134/1721 yılı⁵⁹ gibi son derece

52 “*kâle sâhibu 'akâid Ebû Mansûr el-Mâturîdî*”, vr. 1a.

53 Söz konusu iktibas birkaç cümleden ibaret olup olup “*mefdûlun imameti bölümünde (fasl fî imâmeti'l-mefdûl)*” zikredilmektedir: “Onun, zamanındaki insanların en faziletlisi olması, bize göre şart değildir. Bu hususta üstat (*eş-Şeyh*) Ebû Mansûr *Kitâbu'l-Makâlât*'ta şöyle demektedir: ‘İmamet için gerekli şartları haiz faziletli (*fâdil*) bir kimseyle imamet hususunda akid yapılmışsa, (*ukide lehu'l-imâmame*), ondan daha faziletli bir kimse olsa dahi imameti geçerlidir (*in'akade imâmetuh*).’”, *Tabsiratu'l-Edille*, II/443.

54 Ebû'l-Mu'în en-Neseffî, *Tabsira*, I/532.

55 BG, vr. 3a.

56 BG, vr. 10a.

57 “Peygamber, künyesi Ebû Hanîfe, ismi Nu'man b. Sâbit olan bir şahsın kendisinden sonra geleceğini ve onun ümmetinin ışığı (*sirâc*) olacağını haber vermiştir.”, BG, vr. 10a.

58 BG, vr. 3a.

59 BG, vr. 9b-11a.

geç bir döneme ait olması da onun Mâturîdî'ye aidiyetini şüpheli kılan bir diğer husus olarak kabul edilebilir.

Yazarın eserinde fırkaları ele alış tarzı Nesefî'ye oldukça benzemektedir. Önce *Ehl-i Bid'at* aynı şekilde altı ana sınıfa ayrılır. Ancak bunların sıralaması Nesefî'den farklıdır. Nesefî'de sıralama Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürchie iken, burada Kaderiyye, Cebriyye, Râfiziyye, Harûriyye,⁶⁰ Cehmiyye ve Mürchiyye şeklindedir. Ayrıca dikkat çeken bir farklılık da yazarın *Ravâfıza* yerine *Râfiziyye* ifadesini kullanmasıdır. Nesefî gibi fırka isimlerinin sonlarına -iyye nispet ekinin getirilmesi burada da göze çarpmaktadır.⁶¹ Bu zikredilen altı ana mezhebin daha sonra sırasıyla açıklanmasına geçilir. Bu aşamada öncelikle her ana mezhebin mümeyyiz vasfı zikredildikten sonra, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın o husustaki görüşü verilir. Daha sonra her bir mezhep on bir alt fırkaya bölünür. Böylece altı ana mezhep, on bir alt grup ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemmat ile birlikte yetmiş üç fırka sayısı elde edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁶² Dolayısıyla burada Nesefî'deki $(6 \times 12) + 1 = 73$ tasnifi yerine $[(6 \times 11) + 6] + 1 = 73$ şeklinde bir tasnifin benimsendiği söylenebilir."

Eser şekil ve içerik açısından Nesefî ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Öyle ki Nesefî'nin adeta özetlenmiş hâlidir. Fırkalar hakkında verilen bilgiler Nesefî'ye göre çok daha kısadır. Çoğu zaman Nesefî'nin her fırkaya dair verdiği ilk cümlesinin doğrudan iktibas edildiği izlenimi uyanır. Bazen bu ilk cümle sanki tamamlanmadan yarıda kesilmiş gibidir.⁶³ Fırkalara karşı Ehl-i Sünnet'in cevaplarına gelince, çoğu zaman fırkaların görüşlerinin batıl olduğu ibaresiyle geçiştirilmesinin yanında nadiren kısa bir ibareyle cevap verilir.⁶⁴

Ele alınan ilk ana grup *Kaderiyye* mezhebidir. Bu mezhebin en önemli vasfı, onların Allah'ın meşîyyet ve kazasını inkâr etmeleridir. Onlara göre adaletin şartı Allah'ın kullarını, yaptıkları işlerin maliki yapmasıdır.⁶⁵ Bu mezhep on bir alt gruba (*sınıf*) ayrılır. Bunlar sırasıyla Ahmediyye veya Şem-

60 Metinde *Cerrûriyye* şeklinde geçmektedir, bkz. BG, vr. 3a.

61 BG, vr. 3a.

62 BG, vr. 3a.

63 Mesela Şeytâniyye'nin iddiası zikredilirken, sadece "Onlar: 'Şeytan yaratılmamıştır.' demektedirler." cümlesi zikredilmiştir (vr. 3b) ki, bu ifade Nesefî'deki ilk cümlelerin tekrarıdır. Nesefî devamında başka şeyler de söylemektedir (s. 90); ancak yazar sadece bu ilk cümleyi zikretmekle yetinmektedir.

64 "Hâzâ'l-kavlun bâtlun 'inde'l-cema'â". Ahmediyye, Muteziliyye, Şeytâniyye ve Nâkisiyye'nin görüşlerine cevap olarak sadece bu cümleyle yetinilmektedir.

65 El yazmasında birtakım imla farklılıkları/yanlışları vardır. Mesela adi kelimesi yerine kavi yazılmıştır. Aslında bu ifadeler Nesefî'de Ahmediyye fırkasına nispet edilen ifadelerdir, BG, vr. 3a; ayrıca bkz. Nesefî, s. 64.

riyye,⁶⁶ Muteziliyye,⁶⁷ Ke(y)sâniyye, Şeytâniyye, Şerîkiyye, Vehiyye, Raven-diyye, Müterebbiyye,⁶⁸ Nâkisiyye, Kâsitiyye ve Nazzâmiyye'dir.

İkinci olarak, *Cebriyye* veya *Muztarriyye*'den bahsedilir.⁶⁹ Bu mezhebin temel görüşü, kulun emredilen veya yasaklanan hiçbir şeyi Allah'ın izni olmadan işlemeye kudretinin olmadığıdır. Bu ifade, Neseffî'nin bu mezhebin ilk fırkası olan Muztarriyye için söylediklerine büyük oranda benzemektedir. Bunun yanında Muztarriyye'nin Neseffî'deki gibi bir alt fırka olarak değil de Cebriyye'nin diğer bir ismi olarak zikredilmesi, Neseffî'de Muztarriyye için söylenen şeylerin burada genel olarak Cebriyye için söylenmiş olmasını izah etmektedir. Bu mezhep sırasıyla şu on bir alt fırkadan oluşmaktadır: Efâliyye, Maiyye Mevrûğîyye, Neccâriyye, Mennâniyye,⁷⁰ Kesbiyye, Sâbikiyye, Habîbiyye, Havfiyye, Bekriyye ve Hasbiyye. Burada ilk bakışta Neseffî'de *Enfâliyye* ismiyle geçen fırkanın istinsah hatası sonucu *Efâliyye* şeklinde kayda geçtiği izlenimi oluşmaktaysa da,⁷¹ Neseffî'de bu fırkaya nispet edilen görüşler dikkate alındığında, farklı bir fırkanın kastedildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki Enfâliyye, bütün fiillerin insanlara; ancak yapabilme gücünün (*istitâat*) Allah'a ait olduğunu savunan bir fırka şeklinde zikredilirken; Efâliyye, istitâatın, Allah'a gerek olmaksızın, fiilden önce var olduğu görüşünü savunan bir fırka olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla burada tek bir fırkadan çok, iki farklı fırkadan bahsedildiğini söylemek daha mantıklıdır. Çünkü bu iki görüş birbirine tamamen zıt iki farklı bakış açısını yansıtmaktadır.

BG'de Maiyye fırkasının Efâliyye gibi istitâatın fiilden önceliğini iddia ettiği söylenirken, Neseffî'de istitâat ile fiil'in birlikte olduğunu iddia ettiği öne sürülür. Burada zikredilmesi gereken dikkat çekici bir husus vardır. BG'de Ehl-i Sünnet'in Efaliyye'ye cevabı olarak İstitâatın fiille birlikte olduğu, yani Neseffî'deki Maiyye'nin görüşü verilirken, Neseffî'de Maiyye'nin öne sürdüğü istitâat-fiil birlikteliği reddedilir ve cevap olarak istitâatın fiilden önce olduğu, yani Efaliyye'nin görüşü öne sürülür.⁷² Bu durumda görüşlerin birbirinden sağlıklı bir şekilde tefrik edilmesi zorlaşmaktadır.

Cebriyye'nin alt fırkalarına dair zikredilmesi gereken bir diğer husus BG'de Mâniyye olarak geçen fırka'nın Neseffî'de Mennâniyye şeklinde geçen fırkadan çok Neccâriyye fırkası ile aynı görüşlere sahip olduğudur. Şöyle ki, BG-

66 Neseffî'de Kaderiyye'nin genel görüşü olarak zikredilen ifadelerle, Seneviyye'ye ait görüşler burada Ahmedîyye'nin görüşleri olarak verilmiştir; BG, vr.3a.

67 Burada Muğazziliyye olarak zikredilen fırka Neseffî'de Muteziliyye olarak verilen fırkanın kendisidir. Doğrusu *Muteziliyye* olmalıdır.

68 Neseffî'de *Muteberde* olarak zikredilir, bkz. Neseffî, s. 93.

69 Neseffî'de Muztarriyye, Cebriyye'nin bir alt kolu olarak zikredilir, bkz. Neseffî, s. 96.

70 Metinde *Menâniyye* olarak geçer, vr. 4b.

71 Bkz. Neseffî, s. 96; BG, vr. 4a-4b.

72 Bkz. BG, vr. 4a-4b; Neseffî, s. 96-97.

'de Mâniyye Allah'ın kullarını, kulların fiilerine göre değil, kendisinin fiileri üzerine cezalandıracağı belirtilirken, Neseffî'de çok daha farklı bir görüş zikredilmektedir. Neseffî'ye göre Mennâniyye fırkası insanın kalbinin iyi gördüğünü iyi, kötü gördüğünü de kötü görmesi gerektiğini savunan bir fırkadır.⁷³ Bu durumda ya BG yazarı bu fırkanın görüşleri hakkında bir şey bilmemekte ve bu sebepten ötürü böyle bir yola başvurmaktadır ya da burada iki müstakil fırka söz konusudur.

Üçüncü olarak Râfiziyye veya Gulviyye⁷⁴ zikredilmektedir. Burada söz konusu fırkanın temel görüşü, onların hiçbir günahtan sakınmayıp Cebrail'in risaleti Ali'ye getirecek yerde yanlışlıkla Hz. Muhammed'e getirdiğini iddia etmeleridir. Bu mezhebin on bir alt fırkası şunlardan oluşmaktadır: Amiriyye, Şîiyye,⁷⁵ İshâkiyye, Fârisiyye⁷⁶, İmâmiyye, Zeydiyye, Abbâsiyye, Mütenâsihiyye, Receiyye ve Müterabbisiyye..

Dördüncü olarak Harûriyye veya Ezrakiyye'den⁷⁷ bahsedilmektedir. Bu mezheb, Ali'den teberri ederek onu tekfir etmiştir. Bu mezhebin on bir alt fırkası sırasıyla şunlardan oluşmaktadır. İbâdiyye, Sa'lebiyye,⁷⁸ Hâzimiyye,⁷⁹ Halefiyye, Kenziyye,⁸⁰ Kûziyye, Şemrâhiyye, Ahnesiyye, Hakemiyye (Hukmiyye), Mutezile ve Hilmûniyye.⁸¹

73 Bkz. BG, vr. 4b; Neseffî, s. 100.

74 Her ne kadar metinde Gulaviyye şeklinde yazılmışsa da doğrusu Gulviyye'dir. Yazar daha önce de yaptığı gibi, Gulviyye'nin fikirlerini Râfiziyye'nin temel görüşü olarak zikretmektedir. Aslında bu, yazarın bütün eser boyunca izlediği bir metottur. Muhtemelen yazarın ana fırkanın diğer ismi olarak zikrettiği isim, aslında mezhebin bir alt fırkasına aittir. Bundan dolayı da bu alt fırkanın görüşü yanlışlıkla bütün mezhebe teşmil edilmiş görünmektedir (Bkz. vr. 5a). Nitekim Neseffî'de Aleviyye (Gulviyye olması gerekir) hakkında zikredilen görüşler (s. 79), yazarın Râfiziyye veya Gulviyye için zikrettiklerinin aynısıdır.

75 Metinde bu fırka mensuplarının sahabenin Ali'nin yerine Ebû Bekr'i halife seçmesini günah (*eh-ta-e*) kabul ettikleri zikredilirken (vr. 5b), Neseffî'de "küfre girdikleri" tabiri kullanılmaktadır (Bkz. s. 80).

76 Neseffî'de *Nâvusiyye* olarak zikredilen fırka ile *Fârisiyye* aynı fırka olmalıdır. Çünkü metinde yazarın *Fârisiyye*'nin görüşü olarak zikrettikleri *Navusiyye*'ye ait ilk cümleyle çok benzetmektedir. İki ayrı metindeki bu cümle şöyledir: "İnne *Aliyyen efdalu hâzihi'l-umme*" (Neseffî, s. 81); "*İnne Aliyyen efdalu'l-umme ba'de'n-nebiyy.*", BG, vr. 5b.

77 Burada Harûriyye yerine *Cerrûriyye* ifadesinin kullanılması imla hatasında kaynaklanmış olmalıdır. Bunun yanında daha önce karşılaştığımız gibi, Ezrakiyye fırkası, Harûriyye'nin bir alt kolu olarak değil, Harûriyye'nin bir diğer ismi olarak zikredilmektedir. Bu muhtemelen yazarın yetmiş fırka üç tasnifinde esas aldığı şemaya ters düşmemek için başvurduğu bir yoldur, bkz, vr. 6a.

78 Metinde Tağlubiyye şeklinde verilir, bkz. vr. 6a.

79 Metinde *Câzimiyye* olarak geçer, bkz, vr. 6a.

80 Neseffî'de benzer görüşlere sahip *Kesriyye* fırkası zikredilmiştir. Metnin anlamından yola çıkılırsa, BG'deki ibarenin daha doğru olması muhtemeldir. Böylece Neseffî'deki "...*lâkin yeksuruhu fî'l-ard ilâ en yazharu'l-hakk*" cümlesindeki "*yuksuruhu*" ibaresinin "*yeknuzuhu*" şeklinde okunması ve mananın da buna göre verilmesi daha uygun düşmektedir. Böylece anlam "Ancak kişi hakikat ortaya çıkıncaya kadar onu yeryüzünde çoğaltır." değil, "Ancak kişi hakikat ortaya çıkıncaya kadar onu toprağa gömer." olarak değişmektedir, Neseffî, s. 74.

81 Anlaşıldığı kadarıyla Neseffî'de *Meymûniyye* olarak zikredilen fırka, görüşleri eksik nakledilerek

Beşinci grup Cehmiyye veya Muattlıyye'dir. Bunlar Allah'ın bütün sıfatlarını reddederler. Onlara göre Allah şey olmayıp, insanın işlediği hayır ve şer, İman ve Kuran mahlûktur. Bu mezhebin on bir alt koluna gelince, bunlar sırasıyla Merîsiyye,⁸² Merfiyye,⁸³ Zenâdîka,⁸⁴ Harkıyye, Mahlûkiyye, Fâniyye, Lağviyye,⁸⁵ Vâkıfıyye, Kabriyye, Münkiriyye ve Râveniyye'dir.⁸⁶

Altıncı ve son mezhep, Mürciyye veya Mübârekiyye'dir. Bu mezhebin temel iddiası, inandıktan sonra, kötü amellerin (*seyyiât*) zarar veremeyeceğidir.⁸⁷ Mezhebin on bir alt fırkasına gelince, bunlar sırasıyla Sebbebiyye,⁸⁸ Râciyye, Sârikiyye, Mübârekiyye/Hamzaviyye, Beyhesiyye, Dâsiyye, Muattlıyye, Müşebbihiyye, Haşeviyye, Eseriyye ve Bidiyye'dir.⁸⁹

Netice olarak İmam Mâturîdî'ye ait olmadığı anlaşılan bu kısa risale gerek içerik, gerek biçim yönünden Hanefî-Mâturîdî gelenek içerisinde yer almaktadır. Tamamen reddiyecilik mantığıyla kaleme alındığı gözlenen risalen fırkalara dair araştırmacılara yeni bir şey sunmaz. Fırkalara dair bilgiler, soyutlamacı bir mantıkla tarihsel bağlamdan koparılarak, anonim biçimde

Hilmûniyye olarak değişmiştir. Metinde Hilmûniyye'nin. "imametın peygambere mahsus olmasından dolayı, bu ümmetin imamet hakkı olmadığını" iddia ettiği belirtilir. Hâlbuki Neseffî'de "Bir İmam olmadan bu ümmetin kurtuluşa eremeyeceği, bu imamında kendilerinin razı olacağı biri olması gerektiğini" savunan bir fırka olarak zikredilir. Dolayısıyla anlam tamamen değişmektedir. Aslında Arapça dil yapısı göz önünde bulundurulduğunda, iki yerde de aynı fırkadan bahsedildiği, fakat birtakım imla yanlışlarından dolayı bu farklılaşmanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bkz. *BG*, vr. 7a.; Neseffî, 78.

82 *BG*'de *Merîsiyye* hakkında zikredilenler Neseffî ile tamamen çelişmektedir. Şöyleki Neseffî'ye göre Merîsiyye fırkası Allah'ın İlim, Kudret, Meşiet ve Yaratma olmak üzere dört sıfatı dışında bütün sıfatlarının mahlûk olduğunu iddia ederken (s. 106), *BG*'de Allah'ın bu dört sıfatının mahlûk olduğu zikredilmektedir, vr. 7a.

83 Bu fırkanın temel görüşü Allah'ın bir haddi ve mekânı olduğudur, *BG*, vr.7a. Ancak bu ifade Cehmiyye'nin genel görüşü dikkate alınırca şüpheyle karşılanabilir. Neseffî'de *Mültezikiyye* olarak geçen fırka ise Allah'ın haddi ve mekânı olup olmadığı hususunda görüş bildirilemeyeceğini öne sürmektedir, Bkz. Neseffî, s. 106.

84 Burada *Zenâdîka* olarak geçen fırka ile Neseffî'deki *Vâridiyye*, aynı fırkayı ifade etmektedir. Çünkü her iki fırkaya nispet edilen görüşlerin aynı olması yanında Neseffî'deki Zenâdîka fırkasının görüşleri çok daha farklıdır, *BG*, vr.7a; Bkz. Neseffî, s. 107–108.

85 Muhtemelen Neseffî'de *Gayriyye* olarak zikredilen fırkadır, *BG*, vr. 8b; Neseffî, s. 111.

86 Münkiriyye ve Raveniyye'nin her ikisi de aynı fikirleri savunan fırkalar olarak verilmektedir. *BG*, vr. 8a. Şunu da zikretmek gerekir ki, Neseffî'de *Cehmiyye* başlığı altında zikredilen *Lafziyye* fırkası *BG*'de ne ismen ne de görüş olarak geçmektedir.

87 *BG*, vr. 8a.

88 Neseffî'de *Sâyibiyye* olarak geçer. Fırkanın görüşleri dikkate alındığında, doğrusunun bu tabir olduğu söylenebilir. Çünkü Neseffî'de "Allah'ın insanları dilediği şeyleri yapmalarında *serbest bıraktığı* (*sey-ye-be*)", şeklindeki ifade, daha sonraki cümlelerin anlamına daha uygun düşmektedir (s. 115). Nitekim *BG*'de geçen (*seb-be-be*) fiili anlamlı bir cümle oluşturmada problem doğurmaktadır, vr. 8a.

89 *Sârikiyye*, *Mübârekiyye*, *Dâsiyye* ve *Muattlıyye* Neseffî'de geçmeyen fırkalardır. Ayrıca her iki eserde de ismi geçen Bidiyye fırkası sadece isim yönünden benzeşmektedir. Sahip oldukları görüşler yönünden farklı fırkaları ifade etmektedirler. *BG*, vr. 8b-9b; Neseffî, s. 133.

verilmiştir. Bu durum söz konusu geleneğe ait tipik bir yaklaşımı ifade eder. Diğer yandan, Nesefî'nin son derece özetlenmiş kötü bir kopyası izlenimi veren risalede, Harûriyye fırkası örneğinde olduğu gibi birtakım fırka isimlerinde bariz istinsah hataları yapılmıştır.

3. Tezkiretü'l-Mezâhib

Hanefî Fırak geleneği içinde yer alan bir diğer eser, *İbnu Serrâc* adında birisi tarafından "*Tezkiretü'l-Mezâhib* adıyla kaleme alınmış muhtemelen VI/XI. asra ait fırak çalışmasıdır. Öncelikle yazarın Gazali (ö. 505/1111)'den bahsediyor olması,⁹⁰ onun en erken V/XI. asrın son çeyreğinde yaşamış olabileceği ihtimalini taşısa da, Fığlalı'nın da belirttiği üzere⁹¹ eserin yazarı büyük bir ihtimalle VI/XII. veya VII/XIII. asırda yaşamış olmalıdır. Eserin yazarı hakkında, ismi dışında, herhangi bir bilgi bulunmaz, ancak, eserin hemen başında yazarın hakikatin *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat* yolu olduğunu belirten ifadeleri genel anlamda onun mezhebi kimliğini ortaya koymaktadır.⁹² Yazarın "*imanın tanımı*" meselesinde ortaya koyduğu yaklaşımı onun Hanefî-Maturîdî bir çevreden geldiğini göstermektedir. Nitekim eserin genel hacmi göz önünde bulundurulduğunda, *iman* ile ilgili açıklamaya geniş yer verilmesi, *İmân* ve *İslâm*'ın aynı olup olmadığı hususundaki en doğru açıklamanın İmam Mâturîdî'ye ait olduğunun belirtilmesi⁹³ yazarın Mâturîdî kimliğini ortaya koymaktadır.

Eser yedi bölümden (ebvâb) oluşmaktadır. İlk bölüm "*Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın Üzerinde Birleştiği Meseleler*" başlığı altına verilmiştir. Bu bölümde öncelikle Sünni olmanın şartları Abdullah b. Abbas'tan naklen verilmiştir ki, bunlar Ehl-i sünnet mezhebinin temelini oluşturmaktadır.⁹⁴ Bu mezhebin dışında kalan fırkalar, asıl olarak altı gruba ayrılmıştır. Bunlar Râfiziyye, Hâriciyye, Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye ve Mürci'e'dir. Bunlar da kendi içinde on ikişerli alt gruplara ayrılır ve toplam fırka sayısı yetmiş ikiye tamamlanmış olur.

İkinci bölümden itibaren daha önce zikredilen altı asıl fırka ve alt kollardan bahsedilir. Burada izlenen yöntem kısaca şöyle özetlenebilir: Önce-

90 *TM*, s. 121.

91 Yazarın yaşadığı dönem ve kimliği hakkında bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "*Tezkiretü'l-Mezâhib*", *AÜİFD*, Sayı: 2, (1975), s. 99.

92 *TM*, s. 119.

93 Burada yazar Gazali'den bahsederek, aslında onun bu husustaki görüşünün imam Mâturîdî ile aynı olduğu belirtilir. Böylece onun mezhebi anlamda Eşarilere karşı yumuşak bir tavır içinde olduğu söylenebilir, bkz. s. 121-22.

94 Bu şartlar toplam sekiz tane olup kısaca şu şekilde özetlenebilir. 1) Dört halifeyi hilafet sırasına göre birbirine üstünlüklerini (*tafdil*) kabul etmek. 2) Beytu'l-Makdis ve Kabe'yi yüceltmek (*tazim*), 3) Meshlerin üzerine mesh etmek, 4) Aşere-i Mübeşşere'dışında herhangi bir kimsenin kıyametteki durumu hakkında kesin bir hükümde bulunmamak. 5) İyi veya kötü herkesin arkasında namaz kılmak. 6) Hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak, 7) Ehl-i Kible'den ister iyi, ister fasık veya itaatkâr olsun herkesin cenaze namazını kılmak. 8) Adil veya zalim olsun iktidara (*ulû'l-emr*) itaat etmek, s. 120-21.

likle asıl fırkaya ait on iki grubun isimleri zikredildikten sonra bunların üzerinde ittifak ettikleri meseleler verilir. Daha sonra her fırkanın on iki alt grubunun görüşleri, “fırkaların ihtilafa düştükleri meseleler” başlığı altında sıralanır. Buradaki açıklamalar çok kısa olup çoğu zaman birer cümleyi aşmaz.

İkinci bölümde yazar Rafizî fırkaları ele alır. Bunlar sırasıyla Aleviyye, Eydiyye, Şîa, İshâkiyye, Zeydiyye, Abbâsiyye, İmâmiyye, Nâvusiyye, Mutenâsihiyye, Lâiniyye, Râciyye⁹⁵ ve Müterabbisiyye'dir. Bu fırkalar, ismen Neseffî ve BG'dekilere çok yakın olmakla birlikte, sahip oldukları görüşler yönünden benzerlikler daha azdır. Burada Eydiyye olarak geçen fırka, Neseffî'de Emriyye, BG'de ise Âmiriyye olarak zikredilir.⁹⁶ Bununla birlikte, bu üç ayrı fırka aynı görüşü sahiptir ve muhtemelen tek bir fırkayı ifade etmektedirler. Ancak aynı ismi taşıyan fırkalara nispet edilen görüşler noktasında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bunlar arasında Şîa, Zeydiyye, İmâmiyye, Nâvusiyye ve Müterabbisiyye fırkaları Neseffî ve BG'de zikredilenlerden farklı görüşleri savunmaktadırlar.⁹⁷

Üçüncü bölümde Hâricî fırkalardan aynı yöntem üzere bahsedilmektedir. Öncelikli olarak bu fırkaların isimleri verildikten sonra⁹⁸ Hâricîliğin üzerinde ittifak ettiği hususlara değinilir. Bu hususlar kısaca şunlardan oluşmaktadır: 1) Cemaat hak üzere değildir, 2) Günah işlediğinden dolayı Ehl-i Kible küfre girmiştir, 3) Zalim yöneticiye itaat edilmemesi gerekir, 4) Muaviye hakikat üzeredir.⁹⁹

Eserde Eciyye olarak zikredilen fırka, Neseffî ve BG'de ismen zikredilmemiş olmakla birlikte, benzer görüşleri savunan Ahnesiyye ile aynı fırka olma ihtimali yüksektir. Şöyle ki bu fırkalardan Eciyye “kişinin öldükten sonra

95 Metinde Râciyye şeklinde verilir.

96 Bkz. Neseffî, s. 79; TM, s. 123; BG, vr. 5a.

97 Bu farklılıkları zikretmek gerekirse; Neseffî ve BG'de Şîa, “Hz. Peygamberin, hilafeti Hz. Ali'ye vasiyet ettiğini öne süren bir fırka” olarak zikredilirken, elimizdeki eserde “Ali'yi başkasından çok sevmeyenin küfrüne hükmeden bir fırka” olarak geçmektedir (Bkz. Neseffî, 80; BG, vr. 5b; TM, s. 124). Zeydiyye, Neseffî (s. 83) ve BG'de (vr.5b). Hüseyin soyundan olmayanın arkasında namaz kılınmayacağı öne sürülürken, burada imametini Ali soyundan başkasına ait olamayacağı belirtilerek çerçeve daha geniş tutulmaktadır (TM, s. 124). İmâmiyye, ilk iki eserde imametini ancak Hüseyin soyundan kişilere ait olacağını iddia eden bir fırkadır. Söz konusu eserde ise günahkârın arkasında namaz kılınmasını reddeden ve hilafetin Haşimoğullarına ait olduğunu öne süren bir fırkadır (Bkz. Neseffî, s. 82; BG, vr.5b; TM, s.124). Nâvusiyye fırkası, Neseffî ve BG'de (Fârisiyye şeklinde) Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonraki en üstün şahsiyet olduğunu iddia eden bir fırka olarak zikredilirken (Neseffî, s. 81; BG, vr.5b), TM'de kendisine daha farklı bir görüş isnad edilerek kendisini başkasından üstün gören kimsenin bu fırka tarafından kâfir olarak görüldüğü belirtilir (TM, s. 124). Müterabbisiyye, ilk iki eserde Nisaburlu bir şahsın mehdiliğini iddia ederken (Neseffî, s. 56; BG, vr.6a), sonuncuda imama karşı isyan edip savaşımayı onaylayan bir fırka görünümündedir (TM, s. 125).

98 Bu fırkalar sırasıyla Ezrakıyye, İbâdiyye, Sa'lebiyye, Hâzımiyye, Halfiyye, Kûziyye, Kenziyye, Mutezile, Meymûniyye, Muhakkimiyye, Eciyye ve Şemrâhiyye'dir (TM, s. 126).

99 TM, s. 126.

kıyamet gününe kader salih amel işleyemeyeceğini” savunurken,¹⁰⁰ *Ahne-siyye* öldükten sonra kişiye iyilik veya kötülüğün ulaşamayacağını öne sürerek¹⁰¹ neticede aynı görüşü ileri sürmektedir. Buradan hareketle iki farklı isim altında verilen fırkaların aslında tek bir fırka olduğu, söz konusu farklılaşmanın muhtemelen bir istinsah hatasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu fırka dışında diğer Hâricî fırkalar isim yönünden Neseî ve *BG*'de zikredilen Hâricî fırkalarla tamamen uyuşmaktadır. Savundukları görüşler noktasında İbâdiyye, Mutezile, Meymûniyye hariç diğer fırkaların genel anlamda benzeştiği söylenebilir.¹⁰² Bu bölümde kayda değer en önemli husus Mutezile fırkasının diğer fırkalar göre alışılmışın dışında çok daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmasıdır.¹⁰³

Dördüncü bölümde Cebriyye'nin on iki fırkasından bahsedilir. Burada Furûiyye, Mutmainniyye, Keselliyye, Fikriyye ve Habsiyye fırkaları ismen Neseî'de zikredilenlerden farklı olmakla birlikte, sahip oldukları görüşler dikkate alındığında *Mutmainniyye*, *Keselliyye* ve *Fikriyye* fırkalarının sırasıyla Neseî'deki *Menâniyye*, *Kesbiyye* ve *Bekriyye* fırkaları oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Furûiyye fırkasının hangi görüşe sahip olduğu zikredilmediğinden bu fırka hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, *Mefrûğîyye* fırkası olma ihtimali yüksektir. Bunun yanında *Habsiyye* fırkası, gerek isim gerekse sahip olduğu görüş yönünden daha önceki eserlerde geçen fırkalardan hiçbirine benzememektedir.¹⁰⁵ Dolayısıyla zikredilen son iki fırka dışında diğer fırkaların Neseî ile aynı olduğu söylenebilir.

100 *TM*, s. 128.

101 Neseî, s. 76; *BG*, vr.6b.

102 Ezrakîyye ile ilgili olarak *TM*'de Neseî ve *BG*'de olduğu gibi *vahyin* sona ermesinden bahsedilmekle birlikte, burada diğerlerinden farklı olarak *ru'ya-yı sâdıka* tabiri kullanılır. Bunun yanında İbâdiyye hakkında zikredilenler Neseî'deki ilk cümlelerin bir özeti mahiyetindedir. Neseî'deki söz konusu cümle “İman, söz, amel ve sünnettir.” şeklindeyken, *TM*'de “İman salih amel olmadan tamamlanmaz” şeklinde geçmektedir (*TM*, s. 126). Yine Neseî ve *BG*'de *Sa'lebiyye* fırkasının iyi ameller hususunda kaza ve kaderi reddettiği belirtilirken (Neseî, s. 70, *BG*, vr.6a), *TM*'de bu fırkanın imanın kaza ve kader ile yaratılmadığını öne sürdüğünden bahsedilir (*TM*, s. 126). Neseî ve *TM*'de geçen *Meymûniyye* fırkası hakkında zikredilenler birbirinden tamamen farklıdır. Öyleki, Neseî'de fırka “Ümmetin İmam olmadan kurtuluşa eremeyeceğini” öne sürerken ki bu, imamet bahsiyle alakalı bir husustur, *TM*'de “amelsiz imanın batıl olacağı” dile getirilmektedir. Burada söz konusu olan husus ise iman ile ilgilidir. Dolayısıyla bu iki fırkanın aynı olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Eğer bu iki fırkanın tek bir fırka olduğu kabul edilirse, bu durumda yazarların aynı fırkanın iki farklı konudaki görüşünden bahsettikleri söylenebilir, Neseî, s. 78; *TM*, s. 128.

103 Neseî ve *BG*'de *Mutezile* fırkası Ali ve Muaviye'nin hilafeti hakkında şüpheye düşerek ondan teberri eden bir fırkadır. *TM*'deki fırkaya gelince bu, bilinen Mutezile fırkasıdır, Neseî, s. 77; *BG*, vr.6 b-7a; *TM*, s. 127.

104 Bu isim farklılığı muhtemelen imla hatasından kaynaklanmaktadır, *TM*, s. 129–30; Neseî, s. 100, 104.

105 Burada *Habsiyye* fırkası “Tevrat'ı inkar eden” bir fırka olarak zikredilmektedir (*TM*, s. 130).

Kaderiyye'nin ele alındığı beşinci bölümde daha önce olduğu gibi, on iki alt fırka zikredildikten sonra¹⁰⁶ fırkaların sahip oldukları ortak görüşler dile getirilir: 1) Şerrin insanlara göre iman olmasına karşılık, Allah katında küfür olması mümkündür, 2) Cenaze namazı caiz değildir, 3) Misak, hayır ve şerrin takdiri Allah'tan değildir, 4) Kişilerin Allah katında mümin ya da kâfir olduğu bilinemez.¹⁰⁷

Menziliyye hariç, zikredilen fırka isimleri, imla hatasından kaynaklanan bazı farklılıklar dikkate alınmazsa,¹⁰⁸ daha önce geçen eserlerdekiyle aynıdır. Fırkaların savundukları görüşlere gelince, genel olarak Neseff'deki ifadelerle yakın şeyler ileri sürmektedirler.¹⁰⁹ Bununla birlikte burada fırkaların görüşleri birkaç kelimeyi geçmeyecek şekilde çok kısa olarak verilmiştir. Öyle ki cümlelerin bir kısmı metinden düşmüş veya yarısında kesintiye uğramış izlenimi vermektedir. Nitekim *Zevidiyye* fırkası ismen zikredilmekle birlikte görüşleri zikredilmemiştir. Son sırada zikredilen *Menziliyye* fırkasına nispet edilen görüş dikkate alındığında, onun Neseff'deki *Mutezile* ile aynı fırka olduğu söylenebilir.¹¹⁰ Bu bölümde ilginç olan noktalardan birisi de Şîî bir fırka olan Keysâniyye'nin Kaderiyye içerisinde zikredilmesidir.¹¹¹

Altıncı bölüm *Cehmiyye* fırkalarına tahsis edilmiştir.¹¹² Bunların üzerinde ittifak ettiği görüşler, 1) İman dille değil, kalbledir, 2) Kevser, Münker Nekir'in sorgulaması ve ölüm meleğinin inkâr edilmesidir.¹¹³ Burada zikredilen fırkalardan *Müterâbisiyye*, *Müterâfiyye* ve *Râzikiyye* ismen Neseff'den farklıysa da, ilk ikisine nispet edilen görüşler Neseff'de geçen *Merîsiyye* ve *Multezikiyye* fırkalarınınkine yakındır.¹¹⁴ *Râzikiyye* fırkası ise daha önce tesadüf edilmeyen bir fırkadır.¹¹⁵

Yedinci ve son bölüm Mürcie fırkalarına ayrılmıştır. Bu bölümde Mürcie'nin ortak görüşleri zikredilmez ve doğrudan alt fırkaların isimleri verilir.¹¹⁶

106 Bu fırkalar sırasıyla Ahmediyye, Seneviyye, Keysâniyye, Şeytâniyye, Şerîkiyye, Vehmiyye, Zevidiyye, Nâsikiyye, Butriyye, Nâsitiyye, Nazzâmiyye ve Menziliyye'dir, *TM*, s. 130.

107 *TM*, s. 130-31.

108 *Şerîkiyye*, burada *Şerîfiyye*; *Muteberrie*, *Butriyye*; *Kâsitiyye* ise *Nâsitiyye* şekline dönüşmüştür, bkz. s. 111, 112.

109 Bunlardan Ahmediyye, Seneviyye ve Vehmiyye'nin görüşleri Neseff'dekilerden farklıdır.

110 Neseff'de *Mutezile* fırkası, Allah'ın hayrı insanlar için takdir ettiğini, ancak şerri takdir edip etmediği hususunda hiçbir şey söylenemeyeceğini öne sürerken (s. 88); söz konusu eserde *Menziliyye*, şerrin Allah'ın takdiri ile olup olmadığının bilinemeyeceğini öne sürer (s. 132).

111 *TM*, s. 131.

112 Bu fırkalar sırasıyla Muattiliyye, Müterâbisiyye, Müterâfiyye, Vâridiyye, Harkıyye, Mahlukıyye, Gayriyye, Fâniyye, Râzikiyye, Lafziyye, Kabriyye ve Vâkıfiyye'dir (*TM*, s. 132).

113 *TM*, s. 132

114 Krş. *TM*, s. 133; Neseff, s. 106.

115 *Râzikiyye* fırkasının görüşleri; miracın bedenlen değil ruhla olması, Allah'ın her halükarda görülemeyeceği, Kıyamet alametlerinin reddedilmesi ve âlemin kadim olduğudur, *T.Mezahib*, s. 134.

116 Bunlar sırasıyla Târikiyye, Şâibiyye, Râciyye, Şâkkiyye, Beyhesiyye, Ameliyye, Menkâsiyye, Meşîiyye, Eseriyye, Bidiyye, Müşebbihe ve Haşeviyye'dir, *TM*, s. 114.

Mürchie'ye nispet edilen fırkalar daha öncekilerde olduğu gibi, Meşiiyye hariç,¹¹⁷ ismen Neseffî'dekilerle tam bir benzerlik gösterir. Bununla birlikte Râciyye, Şâkkiyye, Menkûsiyye ve Bid'iyye gibi bir kısım fırkalara nispet edilen fikirler Neseffî ile tamamen tezat teşkil eder.¹¹⁸ Eserden yola çıkarak bu farklılığın sebeplerini tespit et-mek mümkün değildir. En fazla söylenebilecek ihtimal onların başka bir kaynaktan alınmış olduklarıdır.

Yazar bu yetmiş iki fırka faslını bitirdikten sonra *İmam Ebû Kâsım*'dan¹¹⁹ rivayetle yedi ayrı fırka ismi daha zikreder. Bunlar Kerrâmiyye, Dehriyye, Sâbiliyye, İbâhiyye, Bâtuniyye, İbrâhimiyye ve Eşariyye'dir. Burada Eşariliğin Mutezile'nin bir alt kolu olarak zikredilmesi ilginçtir. Ayrıca İmam Azam'ın Fıkhul-Ekber'inden naklen *Kerrâmiyye*'nin bir alt kolu olarak *Cismiyye* adında bir başka fırkadan bahsedilir.¹²⁰

4. el-Fırak'ul-Mufterika Beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka

Hanefî-Mâturîdî gelenek içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer çalışma da Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh el-İrâkî adında Hanefî yazar tarafından kaleme alınmış olan *el-Fıraku'l-Mufterika Beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka* adlı eserdir. Merhum Yaşar Kutluay tarafından 1961 yılında neşredilen¹²¹ eserin yazarı hakkında yeterince bir şey bilinmemektedir. Ancak naşirin de belirttiği gibi yazarın Türk olma ihtimali hayli yüksektir. Verilen isnatta iki Türk ismi geçmekte olup¹²² naşir, Osman b. Abdullâh'ı Arap olmayan bir şahsiyet olarak kabul eder.¹²³ Şöyle ki yazarın hocalarından Şemseddin Ömer b. İbrahim b. Osman, Türk (*et-Türki*) asıllıdır. Ayrıca râvi zincirinde ikinci defa bir Türk ismi olan "Yenâl/Yinâl" geçmektedir ki bu durum yazarın Türk olma ihtimalini artırmaktadır.

Yazarın *Hanefî* nisbesi göz önünde bulundurulursa, onun, Hanefî-Mâturîdî fikir çevrelerinde bulunduğuna hükmedebiliriz. Bu ilk kanaat, sadece onun Ebû Hanîfe'ye, iki defa *el-İmâm el-A'zam* olmak üzere, defaatle yaptığı atıflarla

117 Neseffî'de Müstesniyye olarak geçmekle birlikte, ikisi de aynı fikirleri savunmaktadır, bkz. Neseffî, s. 120, 135.

118 Mesela Neseffî'de Râciyye fırkası "hem itaat edene, hem de isyan edene itaatkâr denemeyeceği gibi isyankâr da denemeyeceğini" öne sürmektedir. *TM*'de ise itaat ve isyan edene itaatkâr ve isyankâr denebileceği" belirtilir. Yine *Mankûsiyye*, Neseffî'de "imanın artıp çoğalacağını" iddia ederken *TM*'de tam tersi bir fikir öne sürülür, Neseffî, s. 116, 119; *TM*, s. 135.

119 Buradaki ifadelerden yola çıkarak yazarın, *Ebû'l-Kâsım* künyesiyle kimi kastettiğini tespit etmeye çalıştıysak da, neticede kesin bir kanaate varamadığımızı üzülerek söylemek durumundayız.

120 *TM*, s. 136-38.

121 Nşr. Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, no. 32, Ankara 1961. Bundan sonra eserden *FM* olarak bahsedilecektir.

122 (Muhtemelen yazarın hocası olan) Ömer b. İbrahim b. Osman et-Türki ve İsmail b. Yinâl el-Mahbûbî el-Mervezî. *FM*, s. 6.

123 *FM*, s. 1. naşirin giriş kısmından.

değil,¹²⁴ fakat aynı zamanda eserin baş tarafında *ehlî's-sünnet ve'l-cemaat*'e dair açıklamalarında ortaya koyduğu mezhebi duruşuyla da doğrulanmaktadır. Mesela, insanın kötü fillerinin Allah'ın irâdesinin (*meşie, irâde, takdir*) dışında görülmesinin reddedilmesi Mutezile'ye yönelik bir tavır iken, ısrarla *ihtiyâr* ifadesinin kullanılması da onun insan hürriyeti hususunda Eşârilerden farklı tavır alışını gösterir.¹²⁵

Yazarın fırkaları ele alış biçimi genel olarak Neseffî'yle benzer özelliklere sahiptir. Daha önceki çalışmalarda olduğu gibi ehl-i dalâleti altı ana gruba ayırır. Bunlar sırasıyla Nâsıbiyye, Râfıza, Cebriyye, Kaderiyye, Müsebbibe ve Muattıla'dır. Bu bilgilerden sonra yetmiş fırka hadisinin bahsine geçer. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın ne olduğunu bu altı ana mezhebe kıyasla açıklar.¹²⁶ Bununla birlikte yazar ilk üç ana grubu on iki alt fırkaya ayırarak kendisinden önceki Hanefî-Mâtûrîdî taslağa uygun davranırsa da, geriye kalan diğer üç ana grubun alt fırkalarını tasnif ederken, bu kurala yeterince uyduğu söylenemez ve muhtemelen Hanefî-Mâtûrîdî fırka geleneği dışında birtakım kaynaklardan beslendiği anlaşılmaktadır. Böylece yetmiş iki sapkın fırka sayısı aşılmış olur.

Bu altı ana fırkanın haricinde “Kâfirler ve Alt Gruplarının Zikrine Dair (Fî Zikri'l-Kufr ve Asnâfihim)” başlığı altında eserde ayrı bir bölüm daha yer almaktadır ki bu, söz konusu fırak geleneğinde daha önce karşılaşılmayan bir durumdur. Bilhassa “Melâhide ve Bâtıniyye” alt başlığında eserin yaklaşım tarzı son derece farklılaşır. Daha önce görülmemiş bir biçimde Bâtıniğin ortaya çıkışı, farklı meselelerdeki görüşleri, davet aşamaları gibi hususlar ayrıntılı olarak verilir.¹²⁷

Yazar fırkaların görüşlerini ele almaya Haricilikle başlar. Burada dikkati çeken husus yazarın Hariciliği ifade etmek için Nâsıbiyye ismini tercih etmesidir. Bu, daha önce ele aldığımız eserlerde karşılaşmadığımız bir isim olması açısından kayda değerdir. Sonra bu asıl mezhebi ifade etmek için kullanılan diğer isimleri ve bu isimlerin verilmiş gerekçelerini zikreder. Bunlar Harûriyye, 'Acârîde, Hâriciyye ve Mârikiyye'dir. Bu, diğer eserlerde karşılaşmadığımız bir durum olup belki de yazar, yetmiş üç fırka tasnifinin neden olduğu bir zorlamadan dolayı bu yola başvurmuştur. Yazara göre bu fırkanın görüşlerinin aslı, Hz. Ali'den teberri ederek onu tekfir etmeleri, günahkâr ve namazı terk edenleri küfürle itham etmeleridir ki bu sayılan hususlar, Hâricî zihniyetin tipik özelliklerini yansıtmaktadır.¹²⁸

124 FM, s. 8, 54, 55, 66, 89.

125 FM, s. 8, 17; krş, Lewinstein, *Studies*, s. 168.

126 FM, s. 9–10.

127 FM, s. 98 vd.

128 FM, s. 10–11.

Bu ana gruptan ortaya çıkan on iki alt fırkaya gelince bunlar, Ezrakiyye, İbâdiyye, Hamziyye, Halîfiyye, Kûziyye, Kenziyye, Şemrâhiyye, Ahnesiyye, Muhakkime, Meymûniyye, Hâriciyye ve Saltiyye'dir; ayrıca bu gruba Şeyb-âniyye ve Yezidiyye fırkası da eklenir ki böylece sayı on dörde yükselmiş olur.¹²⁹ Muhtemelen bu iki fırka, daha önceki eserlerde olmayıp daha sonra ortaya çıkan fırkalardandır.¹³⁰

Öncelikle belirtmek gerekir bu eserde daha önceki Mürcî-Hanefî Fırak eserlerinden farklı diyebileceğimiz bir yaklaşım izlenmiştir. Şöyle ki Hâricî fırkalardan Ezârika'dan bahsedilirken, bilhassa dikkat çeken husus, diğer eserlere nazaran bu fırkanın görüşlerinin daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmasıdır. Ayrıca fırkaların nispet edildiği şahısların isimleri zikredilerek bu gelenekte nadir görülen bir yaklaşım içine girilmiştir. Fırkaya nispet edilen görüşlere gelince, yazarın burada zikrettikleri diğer eserlerden farklıdır. Fırkanın görüşleri beş madde altında verilir. Bunlar kısaca 1) Kendilerine katılmayan kâfirdir. 2) Kazf cezası muhsan kadına vacip; ancak muhsan erkeğe vacip değildir, 3) Muhsan recmedilmez, 4) Her türlü hırsızlıktan dolayı, kol kesmek vaciptir, 5) Her ne şekilde olursa olsun, devlet başkanına itaat etmek gerekir, onun emrine aykırı davrananın kanı helaldir.¹³¹ Fırkanın bu görüşlerinin zikredilmesinden sonra bunlara teker teker cevap verilir. Burada yazar cevap faslını diğerlerine çok daha uzun tutar. Bununla birlikte yazarın fırkaların görüşlerini zikrettikten sonra onlara cevap vermesi, yöntem olarak *Nesefî* ve *BG*'nin yaklaşımına benzemektedir.

İbâdiyye fırkası hakkında yazarın zikrettikleri, daha önce *Nesefî* ve *BG*'de Ezrakiyye ve İbâdiyye için zikredilenlerin toplamını oluştururken, *TM*'de sadece Ezrakiyye için kullanılır. Ayrıca *FM*'de kullanılan ifadeler daha anlaşılır olup bir bütünlük içinde verilmiştir.¹³³ Eserde *Hamziyye* başlığı altında zikredilen fırkanın iddiaları, diğer eserlerde *Hâzımıyye* olarak verilen fırkanın görüşlerini andırmaktadır.¹³⁴ Bu açıdan, bu iki fırkanın tek bir fırka olduğu

129 *FM*, s. 11.

130 Şehristânî (ö. 548/1153), Yezid b. Üneys'e nispeten Yezidiyye adında Hâricî bir fırkadan bahseder, bkz. Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Beyrut 1948, I/158-59.

131 *FM*, s. 12.

132 *FM*, s. 12-14.

133 Bu fırkanın "kimse için mümin veya kâfir demiyoruz" ifadeleri, benzer biçimde *Nesefî*'de *İbâdiyye* için kullanılırken, ondan sonra gelen "Vahiy kesildiğinden, Ebû Bekir ve Ömer vefat ettiğinden dolayı bize hakikatleri açıklayacak, mümini kâfirden ayıracak kimse kalmamıştır." ifadesi de *Ezrakiyye* için kullanılır. *BG* için de benzer bir durum söz konusudur (Krş. *FM*, s. 14; *BG*, vr. 6a; *Nesefî*, s. 69). Bunun yanında *FM*'de geçen ifadeler, yaklaşık ifadelerle *TM* ve *MM*'de sadece *Ezrakiyye* için kullanılır, *TM*, s. 126; *MM*, s. 14.

134 *FM*'de daha çok *tevhidin* meçhul olup ulaşılamayacak bir şey olduğu söylenirken, diğer eserlerde, daha çok imanın *meçhuliyetinden* bahsedilir. Krş. *FM*, s. 16; *Nesefî*, s. 71; *BG*, vr. 6a; *TM*, s. 127.

söylenbilir. Bunun yanında *Halîfiyye*, *Kûziyye*, *Kenziyye*, *Ahnesiyye*, *Muhakkime* fırkaları diğer eserlerde zikredilen fırkalarla aynı görüşlere sahipken, *Meymûniyye* fırkası sadece Neseffî'deki ile benzeşir. Ayrıca *Şemrâhiyye* ve *Hubbiyye* tek bir fırka olarak verilir.¹³⁵ Daha önce zikri geçmeyen *Şeybâniyye* ve *Yezidiyye* fırkaları kadınların imametini mümkün gören iki fırkadır.¹³⁶

Yazar Hâricî fırkalardan bahsederken, bunlardan bir kısmını Ezrakiyye, İbâdiyye gibi nispet edildikleri şahıslar ve temel görüşleriyle birlikte vererek, diğer bir kısmını da anonim olarak sadece görüşlerini dile getirir. Akabinde Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin her birine yönelik cevabı gelir¹³⁷ ki bu durum söz konusu fırak geleneğinin tipik bir özelliğidir.

Daha önce incelenen eserler dikkate alındığında, Haricilerden birçok fırkanın aynı isim altında zikredildiği görülür. Yazarın burada izlediği yöntem fırkaya nispet edilen görüşlerin zikredilmesinden sonra bunlara cevap verilmesi şeklindeyse de, önceki eserler göre çok daha uzun ve ayrıntılı bir açıklamanın tercih edildiği görülür. Fırkalar hakkında verilen bilgiler çok daha düzenli ve anlaşılır bir biçimde verilir. Öyle ki bu eserlerde serpiştirilmiş hâlde bulduğumuz bilgiler, burada adeta cemedilmiştir. Ayrıca yazarın fırkaların nispet edildiği şahısların isimlerini vermesi, eserin bir başka özgün yönüdür.¹³⁸

İkinci sırada yazar Ravâfız'dan bahseder ve ayrıca aynı fırka için İmâmiyye, Gulât ve Zeydiyye tercih ettiği diğer isimlerdir. Bu fırkanın dayandığı temel iddia, Ebu Bekir ve Ömer'i tekfir ederek onlardan teberri ederek sadece Ali'ye tevelli etmeleridir.¹³⁹ Ravâfız'ın on iki alt fırkasına gelince, bunlar sırasıyla, Kâmiliyye, Gurâbiyye, Şerîkiyye, İshâkiyye, İmâmiyye, Zeydiyye, Sehâbiyye, Tenâsuiyye, Lâiniyye, Sebâiyye, Mansûriyye ve Hattâbiyye olup ayrıca Mufavvıza ve Nisbiyye fırkalarını da bu on iki alt fırkaya ekler.¹⁴⁰

Bunlardan *Kâmiliyye* fırkası isim ve görüş olarak daha önce bahsi geçmeyen bir fırkadır.¹⁴¹ İkinci sırada *Gurâbiyye* fırkasından bahsedilir ki, bu daha önce *'Aleviyye* olarak geçen fırkanın kendisidir.¹⁴² Ayrıca *Şerîkiyye* fırkası, *Emriyye*, *Âmiriyye*, *Ebteriyye* veya *Eydiyye* olarak geçen fırkaya tekabül

135 Bu iki fırka her ne kadar tek bir fırka olarak verilmişse de, daha önce bu fırkalara teker teker nispet edilen görüşler burada zikredilmiştir, s. 20.

136 *FM*, s. 28.

137 *FM*, s. 29.

138 *FM*, s. 11-29.

139 *FM*, s. 30.

140 *FM*, s. 31.

141 Burada *Kâmiliyye*, "Ali dâhil bütün sahabeyi tekfir eden" bir fırka olarak zikredilir, s. 31, 32.

142 Her iki fırkada da öne çıkan görüş aslında nübüvvetin Ali'nin hakkı olduğu ancak Cebrail'in hatası sonucunda Hz. Peygambere verildiği iddiasıdır, bkz. *FM*, s. 32; Neseffî, s. 79; *BG*, vr.5a; *TM*, s. 123.

ederekten;¹⁴³ *Sehâbiyye* fırkası ise *Reci'îyye*, *Nisbiyye* de *Nâvusîyye* şeklinde farklı isimlerle zikredilen fırkaya delalet etmektedir. Diğer yandan *İshâkiyye*, *İmâmiyye*, *Zeydiyye*, *Tenâsuhîyye* ve *Lâ'iniyye* adlı fırkaların da tek bir fırka olma ihtimalleri son derece yüksektir.

Burada zikredilmesi gereken hususlardan birisi de standart fırak eserlerinde Şia dendiğinde ilk akla gelen Sebeiyye fırkası ile birlikte Hattâbiyye, Mansûriyye ve Mufavvîza fırkalarının bu gelenek içinde ilk defa bu eserde zikredilmiş olmasıdır.¹⁴⁴ Bu noktada eserin yazılmasında daha farklı kaynaklardan, özellikle diğer fırak geleneklerinden faydalandığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü asıl fırka olarak zikredilen grup *Kaderiyye*'dir. Kaderiyye'nin temel iddialarına¹⁴⁵ cevap verildikten sonra on iki alt fırkadan bahsedilir. Bunlar *Aslahiyye*, *Vâsiliyye*, *Amriyye*, *Huzeyliyye*, *Hişâmiyye*, *Kâsitiyye*, *İvâziyye*, *Seneviyye*, *Behâşimiyye*, *Ravendiyye*, *Hayyâtiyye*, *Nâkisiyye* ve *Nazâmiyye*'dir.¹⁴⁶ *Aslahiyye*'ye benzer bir fırka, ne ismen ne de görüş olarak daha önceki eserlerde geçmemektedir. Bu fırkaya verilen diğer bir isim, ümmetten *itizal* etmesinden dolayı, *Mutezile*'dir.¹⁴⁷ Yine *Vâsiliyye-Amreviyye* fırkası için de *Mutezile* ismi kullanılır. Her ne kadar eserin baş tarafında fırkaya nispet edilen fikirler diğer eserlerde geçmiyorsa da, son kısımdakiler dikkate alındığında,¹⁴⁸ bu fırkanın *Nesefî*'de *Mutezile*,¹⁴⁹ *BG*'de *Muğteziliyye*,¹⁵⁰ *TM*'de *Menziliyye*¹⁵¹ olarak geçen fırka olduğu anlaşılmaktadır. *Huzeyliyye*, *Hişâmiyye* ve *İvâziyye* fırkaları daha önce tesadüf edilmeyen fırkalar arasında yer almaktadırlar. Her ne kadar *Kâsitiyye* fırkası öncekilere ismen benzese de farklı görüşlere sahip bir fırkadır.¹⁵²

*Seneviyye-Şerikiyye*¹⁵³ şeklinde çift isimle zikredilen fırka, daha önceki kaynaklarda sadece *Seneviyye* olarak zikredilen fırkayla benzerlik gösterir. Bunun yanında daha önceki *Şerikiyye* fırkasının buradaki *Şerikiyye* ile ala-

143 Fırkalara aynı görüşün nispet edilmesinin yanında, eserde fırkanın bir diğer isminin de *Emriyye* olduğu belirtilerek bu durum teyit edilir, bkz. *FM*, s. 32, 33; *Nesefî*, s. 79; *BG*, vr.5a; *TM*, s. 123.

144 Ancak yazar *Sebeiyye* yerine *Sebâiyye* ifadesini kullanmıştır. *FM*, s. 40-43.

145 Kaderiyye'nin temel iddiaları; 1) İnsanın fiilinin yaratıcısının Allah değil, insan olması, 2) Küfür ve günah işlemede Allah'ın takdiri, meşiet ve iradesinin reddedilmesi, 3) Allah'ın sıfatlarının, ahirette görülmesinin inkârı, 4) İtaat veya isyanla sevap veya günah kazanılmayacağı (s. 44).

146 *FM*, s. 46.

147 *FM*, s. 46.

148 "Hayır ve taat Allah'ın meşietiyile olup şerr ne onun takdirindedir, ne de takdirinin dışındadır." *FM*, s. 47.

149 *Nesefî*, s. 88.

150 *BG*, vr.3a.

151 *TM*, s. 132.

152 *FM*, s. 49-51.

153 Mecusiler gibi, iki yaratıcıya inandığı için *Seneviyye*; yaratmada Allah'a Şeytan'ı da ortak yaptıklarından dolayı *Şerikiyye* olarak adlandırılmıştır, *FM*, s. 55.

kası olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁴ *Behâşimiyye* fırkası ismen daha önce zikredilen fırkalardan hiçbirine benzemez; ancak iddia ettiği görüşler dikkate alındığında, onun Neseî’deki *Müteberrie*, *TM*’deki *Bütriyye*, *BG*’deki *Müteberriyye* ile aynı fırkaya delalet ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ *Ravendiyye*’ye gelince, bu fırkaya nispet edilen *nesh* meselesi diğer eserlerde farklı isimlerle geçen bazı fırkalara da nispet edilmekle birlikte, aslında bunların farklı meselelerden bahseden farklı fırkalar olduğu rahatlıkla fark edilebilir.¹⁵⁶ Bir diğer önemli husus kaynaklarda Ebû’l-Hattâb’a nispet edilen *Gulat* fırkalarından *Hattâbiyye*’nin bu gelenek içerisinde ilk defa burada zikredilmesidir.¹⁵⁷

Cebriyye fırkası dördüncü sırada ele alınan gruptur. Bu fırka aynı zamanda *-Mürchie* ve *Neccâriyye* olarak da nitelenir. Bunların temel iddiası kişinin gerçek manada fiilinin olmadığıdır.¹⁵⁸ Burada *Mürchie*’nin *Cebriyye* ile aynı fırka olarak zikredilmesi, diğer eserlerde daha önce karşılaşılmayan ilginç bir durumdur. Bu durumun gerekçesine dair herhangi bir bilgi verilmediğinden ötürü bir tahminde bulunmak son derece zordur. *Mürchie*’nin alt grupları olarak geçen on iki fırka keza genel olarak *Cebrî* fırkalar olarak zikredilen fırkalarlardır. Bunlar sırasıyla *Muztarriyye*, *Acziyye*, *Mefrûğiyye*, *Neccâriyye*, *Menâiyye*, *Sâbikiyye*, *Hubbiyye*, *Havfiyye*, *Fikriyye*, *Hasbiyye*, *Münkiriyye* ve *Keseliyye* veya *Kesbiyye* olup¹⁵⁹ bunlardan *Acziyye*, *Haşebiyye* ve *Münkiriyye* daha önce zikredilmeyen fırkalar arasında yer alır. *Acziyye*, *Efâliyye*’ye benzer görüşlere sahiptir.¹⁶⁰ Bu üçü dışındaki diğer fırkalarla ilgili bilgiler daha önceki kaynaklarda zikredilenlerin bir tekrarıdır.

Beşinci olarak *Müsebbibe*’den bahsedilir. Bu fırkanın temel görüşü, Allah’ı yaratılanlara benzetererek, ona layık olmayan şeyleri nispet etmektir. Mezhebin görüşü ve ona verilen cevap faslından sonra *Müşebbihe*, *Mücessime*, *Huluhiyye*, *Haddiyye*, *Târikiyye*, *Kavliyye*, *Valihiyye*, *Ameliyye*, *Sâibiyye*, *Sârikiyye*

154 Krş, Neseî, s. 88, 90; *BG*, vr.3a, 3-b; *TM*, s. 131.

155 Neseî, s. 93; *TM*, s. 132; *BG*, vr.3b. 4-a.

156 Bkz. “*Zevidiyye*”, Neseî, s. 92 ve *TM*, s. 124; “*Ravendiyye*”, *BG*, vr. 3b. Aslında bunların hepsinin *Ravendiyye* fırkasını ifade ettiği açıktır. Bununla birlikte *FM*’de bu fırkaya nispet edilen görüş temelde diğerlerinkinden farklıdır.

157 *FM*, s. 58.

158 *FM*, s. 61.

159 *FM*, s. 73

160 *Acziyye*’nin görüşü, “insanın bir yönden fiillerinde *kesb* sahibi olduğu ancak, bu fiili yapmama, ondan kaçınma imkânı olmadığı, buna mecbur olduğu” yönündedir (s.63). *Neccâriyye*’ye gelince, ona göre *cisim*, bir araya gelmiş arazlardan oluşur. Bu itibarla Kuran yazıldığında *cisim*, okunduğunda da *araz* olur. Ayrıca onlar müminlerin çocuklarının cennete, kâfirlerin çocuklarının ise ateşe gireceğın, öne sürerler (s. 66). Bu sözler daha öne hiçbir fırkada rastlanılmayan görüşleri ifade eder. Her ne kadar *Münkiriyye* fırkası daha önce *BG*’de zikredilmişse de, buradaki fırka ile aralarında benzer bir yön bulunmamaktadır. Burada *Münkiriyye*, Allah’la beraber başkalarının zikredilmesini hoş görmezken, *BG*’de aynı isimle zikredilen fırka şefaati reddetmektedir, *FM*, s. 72; *BG*, vr.8a.

ye, Behşemiyye, Haşeviyye ve Kerramiyye olmak üzere on iki alt fırka zikredilir. Burada Müşebbihe'ye nispet edilerek zikredilen Târikiyye, Ameliyye, Sâibiyye, Sârikiyye Beheşmiyye ve Haşeviyye gibi fırkalar daha önceki eserlerde *Mürchie* fırkasının alt kolları olarak zikredilenlerdir.

Târikiyye ve Şâkkiyye fırkaları tek bir fırka şeklinde zikredilerek kendilerine aynı görüşler nispet edilir.¹⁶¹ Burada bunlara nispet edilen fikirler daha önceki eserlerde aynı isim altında geçenlerden farklıdır.¹⁶² Bu iki fırkaya nispet edilen fikirler Nesefî ve *BG*'de *Mürchie*'in bir alt kolu olan *Râciyye* fırkasına nispet edilen fikirlere benzemektedir.¹⁶³ *FM*'e *Kavliyye* olarak geçen fırka *TM*'de *Sâibiyye* olarak geçen fırkadır. Ayrıca bu fırkanın bir diğer ismi olarak *Mücerride* ismi zikredilir.¹⁶⁴ *Vahiliyye* ismi altında zikredilen fırkaya, diğer eserlerde hem ismen hem de görüş olarak tesadüf edilmez.¹⁶⁵

Sibiyye fırkası Nesefî'de aynı isim altında zikredilen fırka ile, *BG*'de *Sebbâbiyye* şeklinde zikredilen fırkaya benzemektedir.¹⁶⁶ *Sârikiyye* fırkası *BG* dışında daha önceki eserlerde zikredilmemiştir.¹⁶⁷ Behşemiyye, Nesefî, *BG* ve *TM*'de *Beyhesiyye* olarak geçer.¹⁶⁸ *Haşeviyye* olarak zikredilen fırka önceki eserlerde zikredilmişse de, burada kendisine nispet edilen görüş çok daha farklıdır.¹⁶⁹ Haddiyye olarak zikredilen fırka diğer eserlerde ismen geçmese de, anlam olarak değişik isimler altında *Cehmiyye*'nin bir alt kolu olarak zikredilir.¹⁷⁰

Altıncı olarak *Muattıla* fırkası ele alınır. Bu fırka için aynı zamanda *Cehmiyye* ve *Zenâdika* ve *Karâmita* tabirleri de kullanılır. Bu fırkanın temel görüşü, Allah hakkında menfi veya müspet hiç bir nitelemeye bulunulamayacağı iddi-

161 Bu fırkalara göre taatleri yerine getirene itaatkâr, günah işleyene de isyankâr denemez. Çünkü itaatlerin küfür üzere, isyankârın ise, tövbe ederek, itaat üzere ölmesi ihtimali vardır. Böylece bir kimseye yaptıklarından dolayı mümin veya kâfir denemez (s. 78).

162 Nesefî ve *TM*'de *Târikiyye*'ye nispet edilen görüş, Allah'ın imandan başka kullarına herhangi bir şeyi farz kılmadığıdır (Nesefî, s. 114; *TM*, s. 135). *Şâkkiyye* hakkında Nesefî önce onların imam söz ve amel olarak kabul ederek, bütün amellerin imandan olduğunu öne sürdüklerini belirtir. Daha sonra da onların amelleri dışlayarak farz olarak sadece imam kabul ettiklerini söyleyerek çelişkili bir ifade kullanır. Buradaki son ifadeleri *Târikiyye* için kullanılan ile aynıdır (s. 116). Böylece Nesefî'de de *Târikiyye* ve *Şâkkiyye*, *FM*'deki gibi, aynı görüşleri savunmaktadır.

163 Nesefî, s. 116; *BG*, vr.8b.

164 Bu üç fırkaya nispet edilen görüş "İmanın Allah'tan başka ilah yoktur." sözünden ibaret olduğudur, bkz. *FM*, s. 79; *TM*, s. 135.

165 Bu fırkaya göre "Allah hakkıyla bilinemez.", s. 81.

166 *FM*, s. 81; Nesefî, s. 115; *BG*, vr.8a.

167 *FM*, 82; *BG*, vr.8b.

168 *FM*, s. 83; Nesefî, s. 117; *BG*, vr.8b; *TM*, s. 135.

169 Burada *Haşeviyye*'ye nispet edilen görüş "kıyası reddetmeleridir." s. 84.

170 Bu fırkanın temel görüşü "Allah'ın bir haddi olduğu ve onun mahdud olmadığıdır." Bu görüşe benzer şeyleri *BG*'de *Cehmiyye*'den *Merfiyye* fırkası savunurken (*BG*, vr.7a), *FM*, 'de *Haddiyye*'ye nispet edilir (s. 77). *MM*'de *Müterâkibe* olarak geçen *Cehmî* fırka nispeten benzer bir görüş ileri sürmektedir, s. 18. Nesefî'de *Mültezâkiyye* adında tamamen zıt görüşleri öne süren bir fırkadan bahsedilir, s. 106.

asıdır.¹⁷¹ Ehl-i Sünnet'in ona cevabından sonra yazar on iki alt fırkayı zikreder. Bunlar Cehmiyye, Mahlûkiyye, Lafziyye, Merîsiyye, Vâridiyye, Kabriyye, Vezniyye, Meyliyye, Harkıyye, Fâniyye ve Zenâdîka'dır. Bunlardan Mahlûkiyye, Vâkıfiyye, Vâridiyye, Harkıyye, Fâniyye ve Gayriyye diğer eserlerde geçenlerle benzer özelliklere sahiptirler.¹⁷² Lafziyye fırkası Nesefî'deki ile benzer görüşlere sahip iken, *TM* ile zıt görüşleri savunmaktadır.¹⁷³ Zenâdîka fırkası Nesefî'deki benzer ifadelerle zikredilir.¹⁷⁴ Ayrıca *FM*'de bu fırkaya nispet edilen bir diğer görüş de dikkate alınır, bu fırkanın Nesefî ve *TM*'deki Gayriyye, *BG*'deki Lağviyye fırkası olduğu söylenebilir.¹⁷⁵

Eserin son kısmında İslam dışındaki dinlerden “*Kâfirlerin ve alt Sınıflarının Zikredilmesi*” başlığı altında bahseder.¹⁷⁶ Yazar bunları yirmi gruba ayırır. Burada yirminci sırada zikrettiği *Melâhide* ve *Bâtıniyye* fırkasına özel bir önem atfedilir. Bu bölümde geçen diğer on dokuz alt grubun her birine bir iki cümlelik yer ayrılırken, Bâtıniyye'den ayrıntılı bir şekilde bahsedilir.¹⁷⁷ Yazarın Bâtıniyye üzerinde genişçe durması, muhtemelen yazarın yaşadığı dönemin siyasi, dini durumu ile alakalı olmalıdır. Nitekim Bâtıniyye'nin ele alındığı bölümün başındaki ifadelerden,¹⁷⁸ eserin kaleme alındığı dönemde Bâtınî hareketin son derece yaygınlaştığı ve toplumsal hayatı ciddi anlamda etkilediği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Nizari İsmaililiğinin VI/XII. asırda bilhassa Selçuklularla ciddi bir mücadele içerisinde olduğu, faaliyetlerini siyasi ve toplumsal anlamda geniş bir alana yaydığı dikkate alınır,¹⁷⁹ bu hususun öne çıkarılma gerekçesi daha anlaşılır bir hâl alacaktır.

Neticede bu eser daha önce zikredilen Nesefî, *BG* ve *TM*'ye göre daha ayrıntılı ve daha sistematik bir yapı arz etmektedir. İlk üç eser fırkalara ait görüşleri çok kısa, bölük pörçük ve genelde anonim olarak vermeyi tercih

171 *FM*, s. 86.

172 *FM*, s. 88, 89, 90, 92-94.

173 *FM* ve Nesefî'de bu fırka Kuran'ın kendisi ile okunuşunun, yani lafız ve melfûzunun mahlûk olmadığını savunur. *FM*, s. 89; Nesefî, s. 113. *TM* ve *MM*'de Kuran'ın mahlûk olduğu yönünde tamamen zıt bir görüşü savunur (*TM*, s. 134; *MM*, s. 18).

174 Her iki eserde de bu fırka Allah'ın ve sıfatlarının idrak edilemeyeceğini öne sürmektedir (*FM*, s. 95; Nesefî, s. 108).

175 Zenâdîka, Gayriyye ve Lağviyye'ye nispet edilen bu görüş. Muhammed'in bilge bir kişi olup Kuran'ı eski filozofların sözlerinden meydana getirdiği görüşüdür. *FM*, s. 96; Nesefî, s. 111; *BG*, vr.7b; *TM*, s. 133.

176 *FM*, 98-99.

177 *FM*, 100-114.

178 *FM*, s. 103.

179 Alamut sonrası Nizari-İsmailî faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. Daftary Farhad, *Muhalif İslam'ın 1400 yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara 2001, s. 368-461; ayrıca bkz. Hodgson, Marshal G. S., *The Order of Assassins: the Struggle of the Early Nizari Ismailis against the Islamic World*, The Hague 1955.

ederken, bu eserde fırkaların sahip olduğu görüşler daha ayrıntılı ve fırkalar belli şahıslara nispet edilerek verilmektedir. Ayrıca bu eserlerde daha önce ismi geçmeyen birtakım fırkalar da zikredilmektedir.

5. Ma'rifetu'l-Mezâhib

Haneffî-Mâturîdî fırak geleneği altında incelemeye tabi tutulan bir diğer eser, Celaliyye Medresesinde Nazzam olarak bilinen müderris Mahmud Tahir Gazzalî (ö. 1044/1634) adında biri tarafından kaleme alınan Ma'rifetu'l-Mezâhib adlı eserdir. Eser aslında Farsça yazılmış olup, Ali Asğar Hikmet tarafından Arapça'ya çevrilerek neşredilmiştir.¹⁸⁰ Eserin hemen başında yazar yetmiş üç fırka hadisini rivayet ettikten sonra, bir başka hadise istinaden kurtuluşa erecek fırkanın "Sevâdu'l-A'zam", yani Ehli's-Sünnet ve'l-Cemaat olduğunu belirterek kendi mezhebi kimliğine dair bilgi vermektedir.

Eser muhteva ve biçim yönünden *Tezkiretu'l-Mezâhib* adlı eserle çok büyük benzerlikler göstermektedir. Öyle ki aralarındaki farklılıklar birkaç cümle ile açıklanabilecek kadar azdır.

Yazar eserini yedi bölüme (bâb) ayırarak ele almıştır. İlk bölümde, *Tezkiretu'l-Mezâhib*'te olduğu gibi Abdullah b. Abbas'tan rivayet edilen Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın üzerinde birleştiği hususlar, yani Sünni olmanın şartları izah edilir. Ancak, *TM*'den farklı olarak, bu şartlar sekiz değil, on olarak zikredilmektedir. Sonra İman-İslam ilişkisi, muvahhid, mu'takid, mezhep, şer'at, mezhep sahibi, müçtehit, içtihat, millet, fırka, muslim gibi birtakım temel kavramlara dair izahatlarda bulunulur.¹⁸¹

İkinci bölümden itibaren, her bölüm bir ana fırkaya hasredilmek üzere, altı bölüm halinde fırkalar ele alınmaktadır. Ravâfız'a ayrılan ikinci bölümde *TM*'den farklı olarak, Eydiyye yerine Ebteriyye fırkasından bahsedilmekteyse de, burada aynı fırkadan bahsedildiği yazarın ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Mütenâsihiyye yerine Tenâsihiyye tabiri kullanılmaktadır.¹⁸²

Üçüncü bölümde Hâricî fırkalardan bahsedilirken *TM*'deki ve Eciyye yerine Ahnesiyye fırkası zikredilir.¹⁸³ İttifak ettikleri görüşler bahsinde, *MM*'de "Ali ve oğullarının Muaviye ve taraftarlarına karşı imamet mücadelelerinde haklı oldukları" belirtilirken, *TM*'de buna aykırı bir ifadeyle "Hakk'ın Muaviye'-

180 *el-Fikru'l-'Arabiyy*, Sayı: 41 (1986), s. 9-22. Bundan sonra *MM* olarak zikredilecektir.

181 *Ma'rifetu'l-Mezâhib*, s. 11-13. Bundan sonra *MM* olarak zikredilecektir.

182 *MM*'de, *TM*'ye göre, bazı fırkalar hakkındaki bilgilerin daha ayrıntılı verildiği dikkati çekmektedir. Mesela, İmamiyye fırkasında "Yeryüzü imamdan hali olmaz." cümlesi *TM*'de düşmüştür, yine *Lainiyye* fırkasında *MM*'de Talha, Zübeyr ve Muaviye ile birlikte lanet edilenler arasında zikredilen Aişe *TM*'de geçmemektedir (*MM*, s. 14).

183 *Ahnesiyye* ve *Eciyye* fırkaları da muhtemelen aynı fırkayı ifade etmektedir, ancak *MM*'de "ölen kişinin ancak yaptığı için karşılığını göreceği" ifadesi kullanılırken (s. 15,), *TM*'de "ölen kişinin kıyamet gününe kadar iyi amellerden bir şey yapamayacağı" belirtilmektedir." (s. 128).

nin elinde olduğu” belirtilir.¹⁸⁴ *TM*'de Hariciliğin bir alt kolu olarak zikredilen ve görüşlerinden yeterince bahsedilen Mutezile, burada daha ayrıntılı olarak zikredilir.¹⁸⁵

Dördüncü bölümde Cebrî fırkalardan bahsedilir. Daha önceki eserlerde *Mafrûğîyye* olarak zikredilen fırka burada *Mafrûdîyye* olarak zikredilir. Ancak bu fırka Nesefî'deki Mafrûğîyye fırkası ile aynı görüşlere sahiptir. Bir diğer husus, daha önce *Mutmainiyye* olarak geçen fırkanın *MM*'de *Mütmeniyye* tabirinin kullanılmasıdır. Ancak muhtemelen bu ikisi de aynı fırkaya delalet etmektedir.¹⁸⁶ Keza *TM*'deki *Keselliyye* olarak geçen fırka, *MM*'de Nesefî'deki gibi *Kesbiyye* olarak zikredilir.¹⁸⁷ Son olarak, *MM*'de ismi geçen *Habşiyye* fırkası, *TM*'deki fırkayla görüş yönünden ortak bir yöne sahip değilken, Nesefî'de geçen *Hasbiyye* fırkasıyla aynı görüşleri öne sürmektedir.¹⁸⁸

Beşinci bölümde, Kaderiyye'den bahsedilmektedir. Bu bölümde zikredilen bazı fırkaların isimleri bazıları *TM*'den farkı olup aynı fırkaya delalet ederken, bazıları da aynı isim altında zikredilmesine rağmen farklı fırkaları ifade etmektedir. Şöyle ki mesela, *MM*'de *Ehadiyye* olarak zikredilen fırka, *TM*'de *Ahmediyye* olarak geçer, ancak bunların aynı fırkayı ifade ettikleri açıkça ortadadır.¹⁸⁹ Yine her iki eserde birbirinden tamamen farklı iki ayrı fırkaya delalet eden bir *Seneviyye* fırkasından bahsedilir.¹⁹⁰ Benzer bir durum *Şerîkiyye* fırkası için de geçerlidir.¹⁹¹ *Butriyye-Müteberrie* ve *Nâsitiyye-Kâsitiyye* tabirleri da aynı fırkaları ifade etmek için kullanılmış farklı isimlerdir.¹⁹² Bu-

184 Bkz. *MM*, s. 14; *TM*, s. 126

185 *MM*, s. 15.

186 *TM*'de Mutmainiyye fırkasının görüşleri arasında yer alan “Nefsin beğenmediği şey kötüdür.” İbaresini *MM*'de yoktur, bkz. *TM*, s.129; *MM*, s.16.

187 Fırkanın görüşleri ile ilgili ifadeler tamamen benzeşme de aynı anlama ulaşmak mümkündür. Şöyle ki, *Keseliyye* fırkası, iyi veya kötü amel işlenmesinin sevap veya cezaya neden olmadığını söylerken, *Kesbiyye* sevap ve cezanın iyi veya kötü amel yoluyla artmayacağını ileri sürmektedir. Dolayısıyla her ikisinde de amellerin ceza veya mükâfata etkisinin olmadığı ortak görüşü mevcuttur (Bkz. *TM*, s. 129; *MM*, s. 16).

188 *MM*'de Nesefî'ye benzer biçimde, malların bölüştürülmemesi, ortak kullanılması meselesi dile getirilirken (s. 16), *TM*'de çok daha farklı bir durum olan. Tevrat'ı reddetmelerinden bahsedilmektedir (s. 130).

189 Bkz. *MM*, s. 17; *TM*, s. 131.

190 *MM*'de bu fırka “ İyiliğin Allah'tan, kötülüğün Rahman'dan olduğunu iddia eden bir fırka iken (s. 17), *TM*'de âlemin iyiliği yaratan *Yezdan* ve kötülüğü yaratan *Ehriman* adında yaratıcısı olduğuna inanan bir fırkadan bahsedilmektedir (s. 131). *MM*'deki ilk cümle Nesefî ile aynıdır, ancak şerrin Rahman'a nispet edildiği ikinci cümle, sadece *MM*'de görülen bir husustur.

191 İki eserde bu fırka hakkında söylenenler birbirine tamamen zıttır. *MM*'de bu fırkanın imanını yaratılmamış olduğu ifade edilirken. *TM*'de kulun işlediği ve Allah'ın yarattığı bir şey olduğu zikredilir. Burada yine *MM*'deki ifade Nesefî'ye daha yakındır. Nesefî'de iman dışında bütün iyiliklerin takdir edilmiş ve yaratılmış olduğunu belirtilir. Böylece onda da imanın yaratılmamış olduğu söylenmektedir. Bkz. *MM*, s. 17; *TM*, s. 131; Nesefî, s. 90.

192 *TM*, s. 132; *MM*, s. 17.

rada dikkatimizi çeken bir nokta *MM*'nin *TM*'ye göre Nesefî'ye daha çok benzerlikler gösterdiğiidir.

Altıncı bölüm, Cehmî fırkalar hakkında olup *TM*'deki muhteva ve yapıyla uygunluk arz eder. Sadece Nesefî'de Mültezikiyye, *TM*'de Müterâfiyye olarak geçen fırka, *MM*'de Müterâkibiyye; Râzikiyye fırkasının da Zenâdika olarak zikredilmesinin dışında herhangi bir farklı durum görülmez.¹⁹³

Yedinci ve son bölüm, *Mürciî* fırkalar hakkındadır. Burada aynı şekilde birtakım fırka isimlerinde farklılıklar olduğu gibi, aynı isim altında farklı görüş sahibi fırkaların da zikredildiğini görmekteyiz. Öncelikle *TM*'deki *Sâibiyye* fırkası *MM*'de *Şâniyye* fırkası olarak; *Beyhesiyye* fırkası da *Behşemiyye* olarak geçmektedir. *Râciyye* fırkası *TM*'nin tersine Nesefî'deki ile aynı görüşü savunmaktadır.¹⁹⁴ *Ameliyye* olarak zikredilen fırkanın görüşleri Nesefî ve *TM*'dekenden biraz farklıdır. *TM*'de bu fırkaya "İman organların amelidir." görüşü nispet edilirken, *MM*'de "İman, bilgiyle birlikte yapılan ameldir." görüşü kendisine nispet edilmektedir.¹⁹⁵ *Menkusiyye* fırkası, *TM*'dekenden daha farklı, Nesefî'dekine benzeyen bir görüşü savunmaktadır. *TM*'de imanın artıp azalmadığı görüşü yer alırken, *MM*'de bu fırka imanın Allah'ın lütfü ile artıp, gazabı ile azalacağını, bunda kulun bir payı olmadığını ileri sürmektedir. Yine *Bidiyye* fırkası *MM*'de "Yeryüzünde ortaya çıkan her yeni meselenin Allah'ın iradesiyle ortaya çıktığını, dolayısıyla ortaya çıkan her yeni hükümdara, günah olanı emretse bile, itaat etmek gerektiğini" savunurken, *TM*'de aynı ismi taşıyan fırka "Allah'ın Âdem'i kendi suretinde yarattığı" görüşünü savunmaktadır.¹⁹⁶ Nesefî bu noktada her iki eserden farklı bilgiler verir.¹⁹⁷ *Nesefî* ve *MM*'de *Müşebbihe* fırkası hakkında verilen bilgiler ile *TM*'de *Bidiyye* fırkası hakkında verilen bilgilerle karşılaştırıldığında, *TM*'de *Müşebbihe*'ye ait olan görüşün yanlışlıkla *Bidiyye*'ye nispet edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁸

Yedinci bölümden sonra eser tamamlanmış olmaktadır. Ancak yazar, eserin sonunda zikrettiği yetmiş iki fırkanın yanında ayrıca Ebû'l-Kâsım er-Râ-

193 *MM*, s. 18.

194 Daha önce zikredildiği gibi *TM*'de bu fırka, itaat veya isyan edenin itaatkâr veya isyankâr olarak isimlendirileceğini" öne sürerken, *MM*'de, Nesefî'deki gibi, bu kişilerin itaatkâr veya isyankâr olarak isimlendirilemeyeceğini öne sürmektedir, *MM*, s. 18; *TM*, s. 135.

195 *MM*, s. 19; *TM*, s. 135.

196 *MM*, s. 19; *TM*, s. 136.

197 Nesefî'de *Bidiyye* fırkası "ümmette ilk olayları çıkaranların imamları inkâr edenler olduğu ve bu fiillerinin parçalanmaya sebep olduğu, dolayısıyla imama isyan edilmemesi gerektiğini" savunur. Burada her ne kadar *MM*'deki gibi yöneticiye itaat istense de, öne sürülen gerekçelerin farklı olduğu dikkati çekmektedir (Bkz. Nesefî, s. 123).

198 *TM*'de *Bidiyye* için Allah'ın Âdem'i kendi suretinde yarattığı ifadesi yer alır ki, *MM* ve Nesefî'de bu ifade *Müşebbihe* için kullanılır. Doğrusunun bu olması gerekir (*TM*, s. 36; *MM*, s.19; Nesefî, s.120).

zî'nin risalesinde Kerrâmiyye, Dehriyye, Habâbiliyye,¹⁹⁹ İbâhiyye, Bâtuniyye, Berâhimiyye ve Eş'ariyye olmak üzere yedi fırkadan daha bahsettiğini zikretmektedir. Burada TM'de belirtilen hususlar hemen hemen aynı ifadelerle tekrarlanır. Aynı şekilde TM'deki gibi, Eşariyye müstakil bir fırka olarak kabul edilmeyip Mutezile'nin bir alt kolu olarak gösterilmiştir.

Yine Ebu Hanîfe'nin el-Fıkhü'l-Ekber adlı eserinde geçen Mücessime fırkasının varlığını haber verir. Eserin son paragrafında, yukarıda iki farklı yazardan nakledilerek zikredilen fırkalar ve benzerlerinin tamamıyla kendisinin zikrettiği yetmiş iki fırkanın alt kolları olduğu belirtilerek yetmiş iki sayısı korunur ve hadise muhalif kalınmamaya özen gösterilir.²⁰⁰

Neticede MM'de gerek muhteva gerekse biçim yönünden TM ile büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır. Ancak bu MM'nin TM'nin bir kopyası olduğu anlamına gelmez ve önemini azaltmaz. Çünkü birçok yerde MM, TM'deki bilgileri tamamlamakta, daha derli toplu bilgiler sunmaktadır. Ayrıca TM'nin Nesefî ile farklı olduğu noktalarda MM'nin benzer bilgiler verdiğini görmekteyiz. Bu bizi MM'nin TM'nin yanında başka kaynaklardan faydalanılarak yazıldığı sonucuna götürmektedir.

Sonuç

Genel anlamda ifade etmek gerekirse, Hanefî-Mâtûrîdî gelenek kapsamında kaleme alınmış eserler, diğer fırak geleneklerinde olduğu gibi doğal olarak fırkaların tasnifinde 73 fırka hadisine riayet etmede son derece hassas davranmışlardır. Hatta bu anlamda Hanefî-Mâtûrîdî fırak geleneğinin diğer fırak geleneklerine göre daha aşırıya kaçtığı dahi söylenebilir. Eserlerin gerek muhtevalarında, gerekse tasnifte esas alınan şablonun şekillenmesinde; fırkalara yaklaşım tarzlarında elimizdeki en eski metin olması anlamında Ebû Mutî' en-Nesefî'nin *Kitâbu'r-Redd 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'* adlı eserinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Bu geleneğin tarihi süreç içerisinde farklı fikrî ve tarihî merhalelerden geçerek geldiği dikkate alındığında, söz konusu geleneğin tek bir isim altında tanımlanması vakıyı ortaya koymada yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle bilhassa İmam Mâtûrîdî öncesi döneme ait eserler için daha çok *Hanefî-Mürçî* tabiri tercih ederken, Mâtûrîdî sonrası dönemi de ifade etmesi anlamında *Hanefî-Mâtûrîdî* nitelemesi kullandık. Dolayısıyla bu geleneği bir bütün olarak ifade etmesi anlamında *Hanefî-Mâtûrîdî* fırak geleneği tabirini kullanmak yanlış olmaz.

199 TM'de *Sâbiliyye* olarak geçer, s. 136.

200 MM, s. 19-20.

Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, bu gelenekte, fırkalara ait görüşlerin son derece subjektif ve reddiyeci bir tarzda verilmiş olmasıdır. Fırkaların görüşleri, doğru ya da yanlış olmaları noktasında incelemeye konu teşkil etmiştir. Bu anlamda, asıl gayenin fırkaları benimsenen inançlar ve fikirler arasındaki benzerliklere göre bir araya toplayıp tasnif etmek; onları kendi mezhebi duruşlarına göre eleştiriye tabi tuttukten sonra neticede Hz. Peygamber ve ashabının yolu üzere inanan “*fırka-yı nâciye*” olarak kendi haklılıklarını ispatlamak olması, fırkaların İslam düşüncesinin inkişafına herhangi bir katkıları olup olmadığı hususu tamamen göz ardı edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla bu eserlerde, fırkaların isimlendirilmesi yanında, onların tasniflerinde ve birbiriyle ilişkilendirilmelerinde pek çok konuda çelişkili, yalan yanlış bilgiye yer vermeleri şaşırtıcı olmamalıdır.

Daha özele inildiğinde, söz konusu eserlerde farklı isimler altında zikredilen fakat aynı görüşü savunan iki fırkanın tek bir fırka olduğunu söylemek aksi ispatlanmadığı müddetçe savunulabilir. Özellikle fırkaların isimlerinde istinsah hatasından kaynaklanan bir farklılaşma olduğu ihtimali yüksekse, bu durum daha da geçerlilik kazanır. Nitekim geçmişte eserlerin kaleme alınma şartları, yazan kişiden kaynaklanabilecek hatalar vs. dikkate alındığında, bu durum daha da pekişmektedir. Buna ilaveten bu isim farklılaşması bir müstensihin yazım hatasından kaynaklanabileceği gibi değişik coğrafyalarda tek bir fırkanın iki farklı isim altında tanınıyor olma ihtimali olmadığını da göstermez. Dahası aynı isim altında zikredilen ve fakat kendilerine farklı görüşlerin nispet edildiği fırkalar, aynı konuda birbirine tamamen zıt görüşler öne sürmedikleri müddetçe, bunların aynı fırkayı ifade ettiği; ancak onun değişik meselelerdeki görüşlerini zikretmiş olabilecekleri de unutulmamalıdır.